

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук

Кафедра історії та археології

Якубчук Олександр Миколайович

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКИХ ВІЙН В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. УЧНЯМИ
8 КЛАСУ У МЕЖАХ ОСВОЄННЯ ТЕМИ
«УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО»

Кваліфікаційна робота
за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія)

Особистий підпис - _____

Науковий керівник - _____

доктор історичних наук,
професор Ігор МИХАЛЬСЬКИЙ

Завідувач кафедри - _____

доктор історичних наук,
професор Олександр НАБОКА

Полтава – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія та джерельна база	7
1.2. Історико-педагогічні засади та місце теми у шкільному курсі історії України.....	17
РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ЯК ЗМІСТ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ.....	22
2.1. Передумови козацьких війн. Козацькі повстання кінця XVI ст.....	22
2.2. Козацтво і влада Речі Посполитої на початку XVII ст.....	30
2.3. Козацькі повстання 1620-х – початку 1630-х рр.....	36
2.4. Козацькі повстання 1635–1638 рр. та наслідки козацького руху	42
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ВІЙН У 8 КЛАСІ..	52
3.1. Методичні особливості вивчення теми.....	52
3.2. Аналіз навчально-методичного забезпечення теми та обґрунтування системи навчальних завдань.....	56
3.3. Методичні рекомендації та розробки уроків	67
ВИСНОВКИ.....	76
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія українського козацтва є важливою складовою шкільного курсу історії України та має особливе значення в сучасних умовах, коли історична освіта покликана не лише забезпечувати засвоєння фактів, а й формувати здатність критично працювати з інформацією, розуміти складність суспільно-політичних процесів та протистояти спрощеним і маніпулятивним трактуванням минулого. Козацькі війни кінця XVI – першої половини XVII ст. є показовим матеріалом для такої роботи, оскільки їх причини та характер не зводяться до одного чинника, а поєднують станові, соціальні, політичні, військові та релігійні суперечності.

Для учнів 8 класу ця тема водночас є складною через значну кількість подій, історичних діячів, дат і географічних об'єктів. Тому актуальним є пошук таких способів організації навчання, які дозволяють перейти від механічного запам'ятовування окремих повстань до розуміння їх взаємозв'язку, причин і наслідків, змін у становищі козацтва та характері його відносин із владою Речі Посполитої. Поєднання навчального тексту з картою, історичними джерелами, порівняльними й проблемними завданнями відповідає сучасному спрямуванню історичної освіти на розвиток критичного та історичного мислення учнів.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю методично обґрунтованого вивчення складного й суспільно значущого історичного матеріалу, який сприяє формуванню в учнів цілісного уявлення про минуле України та вмінь самостійно аналізувати й аргументовано інтерпретувати історичну інформацію.

Мета дослідження визначити та обґрунтувати методичні засади вивчення козацьких війн у Речі Посполитій наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. учнями 8 класу та розробити систему навчальних матеріалів для їх реалізації в межах теми «Українське козацтво».

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

- 1) проаналізувати історіографію, джерельну та нормативно-методичну базу дослідження козацьких війн кінця XVI – першої половини XVII ст. та їх вивчення у 8 класі;
- 2) охарактеризувати передумови, перебіг, результати й історичне значення козацьких війн як змістової складової шкільного курсу історії України;
- 3) визначити методичні особливості та стан навчально-методичного забезпечення вивчення козацьких війн учнями 8 класу;
- 4) обґрунтувати й розробити систему методичних рекомендацій, навчальних завдань і уроків з теми, спрямовану на формування історичного мислення та предметних компетентностей учнів.

Об'єктом дослідження є процес вивчення історії України в закладах загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є зміст, методи, прийоми та засоби вивчення козацьких війн у Речі Посполитій наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. учнями 8 класу в межах теми «Українське козацтво».

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1591–1638 рр. Нижня межа пов'язана з початком повстання під проводом Криштофа Косинського, яке започаткувало цикл масштабних козацьких виступів кінця XVI ст. Верхня межа визначається завершенням повстань 1637–1638 рр. та запровадженням «Ординації Війська Запорозького», що суттєво змінила становище реєстрового козацтва й означала тимчасове припинення великих відкритих виступів. Для з'ясування передумов і наслідків окремих подій залучається матеріал, що виходить за зазначені хронологічні межі. Методичний компонент дослідження охоплює сучасний етап розвитку шкільної історичної освіти з основною увагою до нормативного та навчально-методичного забезпечення навчання учнів 8 класу у 2024/2025 навчальному році.

Територіальні межі дослідження охоплюють насамперед українські землі у складі Речі Посполитої, безпосередньо пов'язані з формуванням і розвитком козацького руху та перебігом повстань. Події на території Молдови, Московської держави та білоруських земель Речі Посполитої розглядаються лише тією мірою, якою вони впливали на становище українського козацтва та перебіг досліджуваних подій.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних і педагогічних методів. Аналіз і синтез застосовано під час опрацювання історіографії, історичних джерел, нормативних документів та навчально-методичних матеріалів. Історико-хронологічний метод використано для послідовного розгляду розвитку козацького руху в 1591–1638 рр., історико-порівняльний – для зіставлення окремих повстань, їх причин, учасників, перебігу й наслідків, проблемно-хронологічний – для визначення основних етапів розвитку козацько-польського протистояння.

У методичній частині застосовано змістово-методичний і порівняльний аналіз навчальної програми та підручників з історії України для 8 класу. Порівняння підручників здійснено за критеріями повноти й структурування історичного матеріалу, можливостей для формування хронологічного та просторового розуміння, наявності завдань на встановлення причин і наслідків та порівняння подій, організації роботи з історичними джерелами й візуальними матеріалами, спрямованості завдань на самостійне формулювання та аргументацію висновків. Метод педагогічного проєктування використано для обґрунтування системи навчальних завдань і розроблення уроків.

Науково-практичне значення дослідження полягає в систематизації історичного матеріалу про козацькі війни 1591–1638 рр. з урахуванням сучасних історіографічних підходів та визначенні особливостей його навчального структурування для учнів 8 класу. На основі порівняльного аналізу трьох підручників визначено можливості та окремі обмеження

наявного навчально-методичного забезпечення теми й обґрунтовано систему завдань, що передбачає поступовий перехід від хронологічної та просторової орієнтації до порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, аналізу історичних джерел та аргументованого узагальнення. Практичним результатом роботи є методичні рекомендації та три взаємопов'язані розробки уроків, які можуть використовуватися або адаптуватися вчителем під час вивчення теми «Українське козацтво» у 8 класі.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку джерел і літератури. Загальний обсяг роботи – 87 сторінок, основний текст – 79 сторінок, список джерел і літератури – 6 сторінок (51 позиція).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерельна база

Історія українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. посідає важливе місце в українській історіографії, оскільки саме в цей період козацтво поступово перетворювалося на впливову суспільно-політичну та військову силу. Особливого дослідницького значення набувають козацькі війни та повстання 1590-х – 1630-х рр., які відображали загострення суперечностей на українських землях у складі Речі Посполитої та водночас демонстрували процеси формування козацької спільноти, її станових інтересів, соціальних вимог і політичних прагнень. У сучасному історичному знанні ці події розглядаються не ізольовано, а в широкому контексті розвитку ранньомодерного українського суспільства, відносин козацтва з владою Речі Посполитої, формування козацького стану, соціально-економічних змін та військово-політичної ситуації Центрально-Східної Європи.

Для комплексного вивчення означеної проблематики важливе значення має опрацювання як узагальнювальних історичних праць, так і спеціальних досліджень, присвячених українському козацтву, окремим повстанням, їхнім керівникам та відносинам козацтва з державною владою. Окрему групу становлять праці з методики навчання історії, нормативні документи, навчальні програми й підручники, які дають можливість простежити представлення козацьких війн у шкільному курсі та визначити підходи до опрацювання цього матеріалу учнями 8 класу.

Значний вплив на формування уявлень про українське козацтво справили праці істориків кінця XIX – першої половини XX ст. Однією з фундаментальних залишається «Історія України-Руси» М. Грушевського. Для проблематики дослідження особливо важливими є сьомий і восьмий томи, в яких простежено розвиток козацтва від кінця XVI ст. до середини XVII ст.,

його відносини з владою Речі Посполитої, перебіг виступів кінця XVI ст., події 1620–1630-х рр. та поступове загострення козацько-польського протистояння [29; 30]. Значення праці М. Грушевського полягає не лише у значному фактичному матеріалі, а й у прагненні включити козацький рух у ширшу логіку політичного й суспільного розвитку українських земель.

Класичну традицію дослідження козацтва представляє також Д. Яворницький, багатотомна «Історія запорізьких козаків» якого значною мірою сформувала історіографічний образ Запорозької Січі, козацького побуту, військової організації та діяльності запорожців [50]. Попри те, що окремі положення цієї праці відображають стан історичної науки часу її написання і потребують зіставлення з новішими дослідженнями, вона зберігає значення як важливий етап розвитку історіографії українського козацтва.

До історіографічної класики належить і «Нарис історії України» Д. Дорошенка. Автор розглядав козацтво як одну з провідних сил українського історичного процесу ранньомодерного часу й пов'язував його розвиток із ширшими політичними та національно-релігійними процесами [32]. Праці М. Грушевського, Д. Яворницького та Д. Дорошенка дають змогу простежити становлення національної історіографічної традиції осмислення козацтва й водночас зіставити її з підходами другої половини XX – початку XXI ст.

Помітне місце в історіографії посідає праця В. Голобуцького «Запорозьке козацтво» [26]. Вона створювалася в межах радянської історіографічної традиції, для якої характерним було підкреслення соціально-класового та антифеодального змісту козацьких і селянських виступів. Водночас дослідження спирається на значний фактичний матеріал і містить докладну характеристику становлення Запорозького козацтва, його військової організації, соціального складу та повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. Тому праця залишається важливою для дослідження за умови критичного врахування її концептуальних засад і зіставлення з результатами сучасної історіографії.

Оновлення підходів до історії ранньомодерної України особливо помітне у працях, створених після відновлення незалежності України. Важливе місце серед них займає дослідження В. Щербака «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.» [48]. Автор акцентує увагу на соціальній природі козацтва, шляхах формування його станової організації, правового статусу та взаємовідносинах з іншими групами населення. Такий підхід дозволяє розглядати козацькі виступи не лише як послідовність військових конфліктів, а як складову тривалого процесу становлення козацтва як окремої військово-соціальної верстви та його боротьби за визнання власного статусу.

Ширший погляд на генезу й функціонування козацтва представлено в колективному виданні «Історія українського козацтва: Нариси» [35]. Праця узагальнює значний масив досліджень і дозволяє розглядати козацтво одночасно як військове, соціальне, політичне й культурне явище. Для цього дослідження особливо важливими є положення щодо становлення козацького стану, Запорозької Січі, реєстрового козацтва, його взаємодії з владою Речі Посполитої та трансформації політичних вимог у першій половині XVII ст.

Найбільш безпосередньо з проблематикою козацьких виступів кінця XVI ст. пов'язане спеціальне дослідження С. Леп'явка «Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні» [37]. Автор розглядає виступи Криштофа Косинського та Северина Наливайка як взаємопов'язані явища розвитку козацького руху, приділяючи увагу їх передумовам, соціальному складу учасників, перебігу та політичним наслідкам. Використання поняття «козацькі війни» дозволяє ширше трактувати ці події, не обмежуючи їх характеристикою лише як селянсько-козацьких антифеодальних повстань, і звернути увагу на козацтво як організовану військово-політичну силу.

Погляди С. Леп'явка на окремі виступи конкретизовано в його статтях в «Енциклопедії історії України», присвячених повстанню Криштофа Косинського 1591–1593 рр. та повстанню Северина Наливайка 1594–1596 рр. [38; 39]. Енциклопедичні матеріали дозволяють уточнити хронологію, склад

учасників, територіальні межі та основні етапи подій. Їх використання разом із монографічним дослідженням автора дає змогу поєднати систематизований фактографічний матеріал із ширшою інтерпретацією козацьких війн кінця XVI ст. [37–39].

Для дослідження подій початку XVII ст. важливими є праці В. Горобця. У книзі «Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи. 1578–1616» розглянуто період становлення реєстрового козацтва, козацьких війн кінця XVI ст., зміни політики Речі Посполитої щодо козаків і зростання їхньої ролі у внутрішній та зовнішній політиці держави [27]. Наступна праця дослідника – «Україна: козацькі війни, 1618–1638» – безпосередньо охоплює новий етап розвитку конфлікту: від посилення військово-політичної ролі козацтва після походів початку XVII ст. до повстань 1620–1630-х рр. і суттєвого обмеження козацьких прав після подій 1637–1638 рр. [28]. Використання цих двох праць дозволяє простежити досліджуваний період як цілісний процес, а не як сукупність окремих виступів.

Важливе місце у висвітленні першої чверті XVII ст. займає дослідження О. Гуржія та В. Корнієнка, присвячене Петру Конашевичу-Сагайдачному [31]. Воно дозволяє розкрити період відносної стабілізації взаємин між козацькою верхівкою і владою Речі Посполитої, а також участь козаків у міжнародних військових кампаніях. Діяльність П. Конашевича-Сагайдачного особливо виразно демонструє складність становища козацтва: воно могло домагатися розширення власних прав, вступати в конфлікт із державною владою і водночас залишатися важливим військовим ресурсом Речі Посполитої [31].

Окремі події козацького руху 1620–1630-х рр. представлені у працях В. Щербака. Стаття про Куруківську угоду 1625 р. дозволяє оцінити її як спробу правового врегулювання взаємовідносин між владою та козацтвом [46]. Матеріали про повстання Павлюка 1637 р. і Тараса Федоровича 1630 р. конкретизують причини, перебіг та результати нової хвилі козацького протистояння [47; 49]. У сукупності з монографією про формування

козацького стану ці праці дають можливість простежити не лише військову сторону подій, а й зміну правового та соціального становища козацтва [46–49].

Спеціальне значення для розуміння політичного середовища епохи має дослідження П. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)» [44]. Воно дозволяє розглядати козацькі вимоги й форми політичної поведінки в межах політичної культури ранньомодерного суспільства, уникати перенесення на події кінця XVI – першої половини XVII ст. політичних понять і оцінок, характерних для наступних історичних періодів.

Важливе значення має також праця Н. Яковенко «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» [51]. Авторка розглядає українські землі як складову політичного, соціального та культурного простору Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, приділяючи увагу становій структурі суспільства, шляхетському середовищу, конфесійним відносинам та особливостям ранньомодерної політичної культури. Такий підхід дає можливість уникнути надмірно прямолінійного трактування козацьких виступів як наперед визначених етапів подальшої Національно-визвольної війни.

Узагальнювальну перспективу розвитку України в європейському контексті представлено у праці С. Плохія «Брама Європи» [41]. У цьому дослідженні вона має допоміжне значення, дозволяючи співвіднести формування козацтва та загострення його відносин із Річчю Посполитою з ширшими процесами ранньомодерної історії України.

Соціально-економічне підґрунтя досліджуваних подій розкривають «Економічна історія України» [33] та «Історія українського селянства» [36]. Ці праці дозволяють простежити розвиток великого землеволодіння, фільваркового господарства, зміни становища селянства й особливості колонізаційних процесів. Їх залучення дає змогу не обмежувати пояснення причин козацьких виступів лише політичними суперечностями між козацьким

середовищем і владою Речі Посполитої, а враховувати ширший комплекс соціально-економічних чинників.

Окремим чинником формування козацького військового середовища була постійна небезпека на степовому прикордонні. Проблему татарських нападів на українські землі розглядає О. Галенко [25]. Ширший концептуальний контекст прикордоння представлено в дослідженні І. Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» [45]. Звернення до цих праць дозволяє враховувати фронтірний характер значної частини територій, на яких відбувалося формування козацтва, його військових практик та специфічних форм самоорганізації.

Доповнює характеристику міжнародного військово-політичного контексту праця В. Брехуненка, присвячена війнам українських козаків із Московською державою до часів Богдана Хмельницького [24]. Вона важлива насамперед у зв'язку з активною участю козацтва у воєнних кампаніях початку XVII ст., які підвищували його військовий авторитет і водночас впливали на політику Речі Посполитої щодо реєстрового й нереєстрового козацтва.

Отже, історіографія дозволяє розглядати козацькі війни кінця XVI – першої половини XVII ст. у кількох взаємопов'язаних вимірах: як прояв формування козацтва як окремого соціального стану [35; 48], як складову відносин між козацькою спільнотою та владою Речі Посполитої [27; 28; 37], як частину соціально-економічних процесів на українських землях [33; 36], як явище прикордонного військового середовища [25; 45], а також як складову ширших політичних процесів ранньомодерної Центрально-Східної Європи [31; 44; 51]. Поєднання цих підходів дозволяє уникнути спрощеного трактування кожного повстання як ізольованої події.

Для теми дослідження важливим є й питання термінології. У значній частині історіографії події кінця XVI – 1630-х рр. традиційно визначалися як «козацько-селянські повстання», що акцентувало увагу насамперед на соціальній складовій руху. Водночас у сучасних дослідженнях поряд із цим

поняттям використовується термін «козацькі війни», зокрема щодо подій кінця XVI ст. [37] та періоду 1618–1638 рр. [28]. У межах цього дослідження обидва поняття використовуються залежно від контексту. Поняття «повстання» застосовується для позначення конкретних виступів під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Марка Жмайла, Тараса Федоровича, Івана Сулими, Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні, тоді як поняття «козацькі війни» дозволяє розглядати їх як триваліший процес військово-політичного протистояння козацтва з владними структурами Речі Посполитої. Таке розмежування дає можливість надалі представити досліджувані події не лише як послідовність окремих виступів, а як етапи розвитку козацького руху.

Окремий напрям використаної літератури становлять праці з методики навчання історії. Важливими є дослідження О. Пометун, Н. Гупана та В. Власова, присвячене компетентнісно орієнтованій методиці навчання історії в основній школі [42], а також праця О. Пометун і Г. Фреймана «Методика навчання історії в школі» [43]. У них розглянуто принципи організації навчальної діяльності учнів, роботу з історичними джерелами, картою й хронологією, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, формування історичних понять і суджень. Ці положення створюють теоретико-методичне підґрунтя для визначення способів опрацювання історичного матеріалу про козацькі війни учнями 8 класу [42; 43].

Джерельна база дослідження має комплексний характер і охоплює як матеріали з історії козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст., так і документи та навчальні видання, що визначають або відображають вивчення відповідної тематики у сучасній школі.

Першу групу становлять опубліковані історичні джерела. Важливе місце серед них посідає «Опис України» Гійома Левассера де Боплана [19]. Праця містить відомості про природне середовище, населення українських земель, козацький побут, військову організацію та особливості Запорозжя. Особливу цінність вона має для характеристики просторового й військового середовища

першої половини XVII ст. Водночас необхідно враховувати, що Боплан перебував на українських землях переважно у 1630–1640-х рр., тому його повідомлення не можуть розглядатися як безпосередні свідчення про всі події кінця XVI ст.

До наративних джерел належить і праця П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі...» [23]. Вона містить відомості про походження козаків, їхні звичаї, військову організацію, спосіб правління та сприйняття козацтва в європейському середовищі XVII ст. Водночас праця створена вже після основного хронологічного періоду дослідження й значною мірою спирається на опосередковані відомості, тому потребує зіставлення з іншими джерелами та сучасними науковими дослідженнями.

Особливо важливу частину джерельної бази становлять збірники документів. Видання «Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги» містить документи, що безпосередньо відображають взаємини козацтва з владою Речі Посполитої, політичні вимоги козацької старшини, перебіг конфліктів та умови досягнутих угод [20]. Для досліджуваної теми важливими є матеріали, пов'язані з виступами кінця XVI ст., Куруківською угодою, повстанськими універсалами 1630-х рр. та законодавчим обмеженням козацьких прав.

Джерельні матеріали другої половини XVI – першої половини XVII ст. представлені також у збірнику «Коли земля стогнала» [21]. Вміщені у ньому документи дозволяють простежити взаємовідносини між козаками, владою та іншими суспільними групами, а також реконструювати окремі військові події. При роботі з цим виданням важливо розмежовувати власне тексти історичних документів і коментарі та інтерпретації упорядників.

Для характеристики соціального підґрунтя виступів використано збірник документів і матеріалів «Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.» [22]. Він містить матеріали щодо становища селянства, соціальних конфліктів, участі населення у виступах і реакції влади. Водночас принцип добору матеріалів значною мірою відображає історіографічний інтерес до

«селянського руху», тому документи цього видання потребують зіставлення з сучасними дослідженнями соціальної історії [22].

Таким чином, історична частина джерельної бази дозволяє поєднати описові й наративні свідчення [19; 23] з актовими документами, листуванням, універсалами, угодами та іншими матеріалами [20–22]. Це створює можливість не тільки реконструювати перебіг подій, а й зіставляти позиції різних сторін конфлікту, визначати характер козацьких вимог та аналізувати особливості їх формулювання.

Другу групу джерел становлять нормативно-правові та навчально-методичні документи, за допомогою яких визначається місце досліджуваної теми у шкільному курсі історії та вимоги до результатів її опрацювання учнями. До них належать закони України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» [16; 17], державні стандарти загальної середньої освіти [8; 9], типові освітні програми [14; 15], навчальна програма з історії України та всесвітньої історії для 6–11 класів [5], а також модельні навчальні програми для 7–9 класів [2–4].

Окреме значення мають Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти, затверджені у 2024 р. [10], інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у 2024/2025 навчальному році [1] та нормативні документи, що регулюють оцінювання результатів навчання [11; 13]. Їх залучення дозволяє врахувати як нормативні вимоги до організації навчання історії у 8 класі восени 2024 р., так і напрями подальшого реформування громадянської та історичної освітньої галузі.

При цьому необхідно враховувати різний статус зазначених документів у 2024/2025 навчальному році. Для звичайних 8 класів безпосередню нормативну основу продовжували становити Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти 2011 р., типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти II ступеня та навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи» [5; 9; 15]. Державний стандарт базової

середньої освіти 2020 р., типова освітня програма для 5–9 класів і модельні навчальні програми 7–9 класів [2–4; 8; 14] відображали поступовий перехід до нової моделі базової середньої освіти. Це розмежування дає змогу коректно визначити нормативний контекст вивчення теми у 8 класі та простежити зміни підходів до її змісту й очікуваних результатів навчання.

Окрему групу навчальних джерел становлять підручники з історії України для 8 класу, зокрема видання В. Власова, О. Панаріна та Ю. Топольницької [6], О. Гісема та О. Мартинюка [7], І. Щупака та співавторів [18]. Саме підручники дозволяють простежити, як програмний зміст теми «Українське козацтво» конкретизується в навчальному тексті, які події й персоналії відбираються для опрацювання, як пояснюються причини й наслідки козацьких виступів, які історичні джерела, карти, ілюстрації та навчальні завдання пропонуються учням. Офіційний перелік підручників, затверджений МОН України у 2021 р., використовується як нормативне підтвердження можливості застосування відповідних видань в освітньому процесі [12].

Підручники в межах дослідження розглядаються не як наукові праці, на основі яких реконструюються історичні події, а як джерела дослідження шкільної репрезентації історичного матеріалу. Історичний зміст визначається на підставі академічної літератури та історичних джерел, тоді як навчальні програми й підручники дозволяють встановити, який обсяг цього змісту, у якій послідовності та за допомогою яких видів навчальної діяльності пропонується учням.

Отже, історіографія козацьких війн кінця XVI – першої половини XVII ст. представлена як класичними працями, так і сучасними спеціальними дослідженнями, що дають змогу розглядати козацький рух у соціальному, політичному, військовому та регіональному контекстах. Джерельна база охоплює наративні свідчення, актові документи, угоди, універсали, нормативні матеріали, навчальні програми та підручники. Їх комплексне

використання створює достатню основу для подальшого аналізу історичного змісту теми та особливостей її вивчення учнями 8 класу.

1.2. Історико-педагогічні засади та місце теми у шкільному курсі історії України

Вивчення історії українського козацтва у закладах загальної середньої освіти має важливе пізнавальне, світоглядне та виховне значення. Козацтво є одним із центральних явищ ранньомодерної історії України, через яке учні можуть простежити взаємозв'язок політичних, соціальних, військових, релігійних і культурних процесів. Саме тому тема «Українське козацтво» традиційно посідає помітне місце у шкільному курсі історії України та створює можливості для формування в учнів цілісного бачення розвитку українських земель у складі Речі Посполитої.

Загальні засади організації шкільної освіти визначаються законами України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» [16; 17]. Вони закріплюють компетентнісну спрямованість освітнього процесу, орієнтацію на розвиток особистості, формування здатності застосовувати набуті знання та досягнення визначених державними стандартами результатів навчання. Для історичної освіти це передбачає поєднання засвоєння предметних знань із розвитком умінь працювати з інформацією, встановлювати зв'язки між подіями, порівнювати історичні явища та формулювати обґрунтовані судження.

Для визначення місця теми «Українське козацтво» необхідно враховувати нормативну ситуацію 2024/2025 навчального року. Учні звичайних 8 класів продовжували навчатися відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти 2011 р. [9], Типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти II ступеня, затвердженої наказом МОН України від 20 квітня 2018 р. № 405 [15], та навчальної програми «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи», затвердженої наказом МОН України від 3 серпня 2022 р. № 698 [5]. Такий

порядок організації навчання у 8–11 класах підтверджувався й інструктивно-методичними рекомендаціями МОН України на 2024/2025 навчальний рік [1].

У чинній програмі історія українського козацтва представлена в курсі історії України 8 класу в межах ранньомодерного періоду. Зміст передбачає вивчення становлення козацького стану, Запорозької Січі та реєстрового козацтва, військово-політичної діяльності козаків, козацьких повстань кінця XVI та 1620–1630-х рр., діяльності їхніх провідників і взаємин козацтва з владою Речі Посполитої [5, с. 85–87]. Учні мають визначати причини й наслідки відповідних подій, установлювати їх хронологічну послідовність, використовувати історичну карту, характеризувати діяльність історичних осіб і формулювати судження щодо історичних явищ [5, с. 85–87].

Таким чином, козацькі війни не становлять у програмі окремої ізольованої теми. Вони вивчаються як складова ширшого процесу становлення та розвитку українського козацтва. Це визначає необхідність їх зв'язку з попередньо засвоєним матеріалом про Люблінську унію 1569 р., становище українських земель у Речі Посполитій, соціальну структуру суспільства, розвиток фільваркового господарства, виникнення Запорозької Січі та формування реєстрового козацтва. Водночас результати повстанського руху 1630-х рр. створюють змістовий перехід до подій середини XVII ст.

При цьому недоцільно представляти козацькі виступи кінця XVI – першої половини XVII ст. як наперед визначені етапи Національно-визвольної війни середини XVII ст. Їхні причини, соціальний склад, конкретні вимоги та політичні обставини відрізнялися. Послідовне вивчення цих подій має насамперед дати можливість простежити зміни у становищі козацтва, його відносинах із державною владою, характері конфліктів і формах досягнення тимчасових компромісів.

Поряд із нормативними документами, що безпосередньо визначали навчання звичайних 8 класів у 2024/2025 навчальному році, важливими для розуміння напрямів розвитку шкільної історичної освіти є документи реформи Нової української школи. Державний стандарт базової середньої освіти,

затверджений у 2020 р. [8], та Типова освітня програма для 5–9 класів 2021 р. [14] визначили нову модель базової середньої освіти, яка поступово запроваджувалася відповідно до графіка переходу на новий стандарт. Тому восени 2024 р. їх не слід подавати як безпосередню нормативну основу навчання звичайного 8 класу, однак вони є важливими для визначення подальшої спрямованості історичної освіти.

Державний стандарт 2020 р. розглядає громадянську та історичну освітню галузь через результати, пов'язані з орієнтацією в історичному часі й просторі, встановленням причинно-наслідкових зв'язків, виявленням змін і тяглості, роботою з історичною та суспільною інформацією, формулюванням і обґрунтуванням суджень [8]. Такі підходи добре співвідносяться зі змістом козацьких війн, оскільки значна кількість близьких за часом подій потребує їх систематизації, порівняння та встановлення взаємозв'язків.

Подальший напрям змін відображено у Концептуальних засадах реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти, затверджених наказом МОН України від 30 липня 2024 р. № 1072 [10]. Документ орієнтує історичну освіту на цілісне розуміння історичних процесів, критичну роботу з інформацією, урахування різних інтерпретацій і подолання фрагментарного сприйняття історії. Для досліджуваної теми це актуалізує необхідність показувати окремі козацькі виступи в їх взаємозв'язку, а не як набір ізольованих подій.

Показовими щодо майбутнього змісту курсу є модельні навчальні програми з історії України для 7–9 класів, розроблені різними авторськими колективами [2–4]. У них зберігається вивчення козацьких повстань кінця XVI та 1620–1630-х рр., однак посилюється діяльнісний компонент навчання. Зокрема, у модельній програмі О. Гісема та співавторів безпосередньо використано формулювання «козацькі повстання (козацькі війни) кінця XVI ст.» та передбачено опрацювання повстань 20–30-х рр. XVII ст. [3]. До відповідного кола персоналій належать Криштоф Косинський, Северин

Наливайко, Марко Жмайло, Тарас Федорович, Іван Сулима, Павло Бут, Яків Острянин і Дмитро Гуня [3].

Модельні програми різних авторських колективів передбачають поєднання історичного змісту з навчальною діяльністю: роботою з хронологією й картою, історичними джерелами та іншою інформацією, визначенням причин і наслідків, характеристикою історичних осіб, порівнянням подій та формулюванням власних висновків [2–4]. У програмі О. Бурлаки та співавторів особливе місце відводиться навчально-пізнавальній, дослідницькій, пошуковій, творчій та проєктній діяльності учнів [2], тоді як програма О. Пометун та співавторів також послідовно орієнтує навчання на діяльнісне опрацювання історичного матеріалу [4]. Це дозволяє розглядати модельні програми не як заміну чинної для 8 класу програми 2022 р., а як показник розвитку підходів до навчання історії.

Важливим елементом навчально-методичного забезпечення є підручники з історії України для 8 класу. Перелік підручників, рекомендованих для використання в закладах загальної середньої освіти, був затверджений наказом МОН України від 27 квітня 2021 р. № 474 [12]. Для дослідження обрано підручники В. Власова, О. Панаріна та Ю. Топольницької [6], О. Гісема та О. Мартинюка [7], І. Щупака та співавторів [18].

У всіх трьох виданнях представлено основний програмний матеріал про козацькі виступи кінця XVI та 1620–1630-х рр., проте автори по-різному структурують навчальний текст і дидактичний апарат [6, с. 91–118; 7, с. 55–71; 18, с. 61–79]. Підручники містять карти, історичні документи, ілюстративні матеріали, запитання та завдання різного характеру. Водночас матеріал про козацькі війни розподілено між кількома параграфами, тому його цілісне осмислення потребує додаткового поєднання окремих епізодів у межах навчальної роботи. Детальний порівняльний аналіз цих підручників здійснюється у підрозділі 3.2.

Теоретичне підґрунтя для організації такої роботи становлять праці з методики навчання історії. У методичному посібнику О. Пометун, Н. Гупана

та В. Власова розкрито підходи до компетентнісно орієнтованого навчання історії, що передбачають поєднання предметних знань із виконанням учнями пізнавальних та аналітичних дій [42]. У праці О. Пометун і Г. Фреймана розглянуто методи та прийоми формування історичних знань і вмінь, організації роботи з хронологією, картою, історичними джерелами та проблемними завданнями [43]. Ці методичні положення дають можливість визначити загальні підходи до опрацювання значного за обсягом і насиченого подіями матеріалу про козацькі війни.

Одним із важливих питань організації навчання є оцінювання його результатів. Для учнів звичайного 8 класу у 2024/2025 навчальному році продовжували застосовуватися критерії оцінювання навчальних досягнень, затверджені наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 13 квітня 2011 р. № 329 [1; 11]. Водночас наказом МОН України від 2 серпня 2024 р. № 1093 затверджено рекомендації щодо оцінювання результатів навчання відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти [13]. У досліджуваній період вони характеризували насамперед нову модель оцінювання в класах, що навчалися за новим стандартом, і відображали загальну тенденцію до оцінювання не лише відтворення знань, а й здатності учнів застосовувати їх у навчальній діяльності.

Таким чином, нормативне та навчально-методичне забезпечення вивчення теми у 8 класі поєднувало чинну для цього року програмно-нормативну основу з поступовим переходом шкільної історичної освіти до нових підходів. У межах теми «Українське козацтво» козацькі війни кінця XVI – першої половини XVII ст. доцільно розглядати як взаємопов’язаний історичний процес, що дозволяє поєднати засвоєння необхідного фактичного матеріалу з установленням хронологічних, просторових і причинно-наслідкових зв’язків. Це створює підґрунтя для визначення конкретних методичних способів організації роботи учнів з відповідним історичним матеріалом.

РОЗДІЛ 2

КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ЯК ЗМІСТ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

2.1. Передумови козацьких війн. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Друга половина XVI ст. стала періодом формування тривалого конфлікту між українським козацтвом і владними структурами Речі Посполитої. Його виникнення було пов'язане як із процесами становлення самого козацтва, так і зі змінами політичного, соціального та економічного становища українських земель. Упродовж цього часу козацтво поступово перетворювалося з відносно неоднорідного прикордонного середовища на військово організовану спільноту, яка прагнула закріплення свого особливого правового становища. Саме тому козацькі виступи 1590-х рр. не можна пояснювати лише окремими конфліктами їхніх керівників із представниками магнатерії: вони стали проявом значно ширших суперечностей, що накопичувалися протягом попередніх десятиліть.

Українське козацтво мало складну соціальну базу. У попередній історіографії його походження пов'язували з різними групами населення, а в радянській традиції особливо наголошувалося на селянському компоненті. Водночас дослідження генези козацтва показують, що на початкових етапах його зв'язки із селянством були обмеженішими, ніж у XVII ст. Переселення селян на південні території саме по собі не означало автоматичного набуття ними козацького статусу. Переселенець міг здобути фактичну особисту свободу, але залишатися представником свого попереднього стану [37, с. 28–30].

Ситуація поступово змінювалася в міру посилення залежності селянства. Козацький спосіб життя дедалі більше асоціювався з особистою свободою, правом володіти зброєю, можливістю самостійного господарювання та уникненням феодалських повинностей. Це створювало передумови для зближення інтересів селянства і козацтва та згодом сприяло

масовому покозаченню. Проте до виступів 1590-х рр. селянство ще не було визначальним джерелом формування станово-правових ознак козацької спільноти [37, с. 29–30].

Помітну роль у становленні козацтва відігравало міське населення прикордонних територій, насамперед Канева, Черкас та інших міст Подніпров'я. Частина міщан займалася промислами, військовими походами й фактично поєднувала міський спосіб життя з козацькою діяльністю. Саме з цим пов'язане поширення поняття «городові козаки». Водночас міщанство загалом не мало таких станових привілеїв, які могли б безпосередньо стати основою козацького статусу, тому його внесок у формування козацтва був передусім кількісним і соціально-побутовим [37, с. 30–31].

Найскладнішими були взаємини козацтва із феодално-шляхетським середовищем. На ранньому етапі вони далеко не завжди мали конфліктний характер. Шляхту й козаків об'єднувала військова діяльність на степовому прикордонні, передусім боротьба проти татарських нападів. Представники князівських і шляхетських родів могли очолювати козацькі загони, а участь шляхетської молоді у походах на південне порубіжжя не сприймалася як виняткове явище. Козацтво при цьому ще не розглядалося шляхтою як окремий рівноправний стан, а значною мірою сприймалося як нижча частина військово-служилого середовища [37, с. 32–33].

Особливу роль у становленні козацької спільноти відіграли дрібна шляхта та боярство-слуги. За своїм військовим способом життя і суспільними функціями вони були значно ближчими до козаків, ніж селянство. У другій половині XVI ст. перебудова військової та соціальної системи Великого князівства Литовського, перегляд прав на шляхетство й посилення значення підтвердженого землеволодіння поставили значну частину дрібного боярства перед загрозою втрати попереднього статусу. Після Люблінської унії 1569 р. ця проблема стала особливо гострою на українських землях, оскільки в польській становій системі для окремої категорії ненобілітованого боярства фактично не залишалося місця [37, с. 33–35].

Частина такого військово-служилого населення інтегрувалася до козацького середовища. Разом із ним козацтво засвоювало уявлення про станові права, військову службу, землеволодіння та особливий правовий статус. Унаслідок цього прикордонна військова спільнота поступово набувала рис окремої соціальної верстви, яка прагнула юридичного визнання своїх прав. Саме цей процес став одним із важливих чинників подальших суперечностей із владою Речі Посполитої [37, с. 34–37].

Одночасно змінювався характер землеволодіння на українських територіях. Після Люблінської унії посилювалося поширення магнатських і шляхетських володінь на Київщині, Брацлавщині та інших регіонах. Території, які раніше активно освоювали козаки, міщани та інші категорії населення, дедалі частіше включалися до великих приватних маєтків. Унаслідок цього колишні покровителі й організатори козацького руху з князівсько-магнатського середовища поступово перетворювалися на конкурентів козаків у питаннях землеволодіння та контролю над населенням [37, с. 32–35].

Зростання великого землеволодіння супроводжувалося розвитком фільваркового господарства та посиленням феодалних повинностей. Зміни в аграрних відносинах, обмеження можливостей переходу селян і поступове посилення їхньої залежності створювали додаткові джерела соціального напруження. Тому наприкінці XVI ст. інтереси козацтва, частини селянства та міщанства дедалі частіше збігалися в протистоянні з магнатами, шляхтою та місцевою адміністрацією [33; 36].

Водночас козацько-польський конфлікт не слід пояснювати винятково соціально-економічними причинами. Важливим було прагнення козацтва домогтися визнання особливого правового становища. Влада Речі Посполитої потребувала козаків як військової сили, але не була готова поширити відповідні права на всю численну козацьку спільноту. Спроби державної регламентації через створення реєстрового козацтва лише частково вирішували проблему, оскільки формували привілейовану групу й водночас залишали значну кількість козаків поза офіційно визнаним статусом [35; 48].

Таким чином, до початку 1590-х рр. накопичився комплекс взаємопов'язаних суперечностей. Розширення магнатського землеволодіння вступало в конфлікт із козацьким землекористуванням; козацтво прагнуло закріплення своїх станових прав; посилення залежності селянства збільшувало кількість людей, зацікавлених у переході до козацького способу життя; державна влада намагалася використовувати військовий потенціал козаків і водночас обмежувати їхню чисельність та самостійність. Саме в цих умовах локальні конфлікти могли швидко перерости у масштабні збройні виступи.

Першим таким виступом стало повстання під проводом Криштофа Косинського 1591–1593 рр. У сучасній історіографії його визначають як перше збройне повстання козаків проти державної влади Речі Посполитої. До основних причин відносять обмеження традиційних козацьких прав і поширення магнатського землеволодіння на Київщині та Брацлавщині [38, с. 211–212].

Безпосередній початок конфлікту був пов'язаний із земельною суперечкою Криштофа Косинського з князями Острозькими. Косинський належав до шляхетського середовища і перебував на козацькій службі. Маєток, на який він претендував, опинився у володінні білоцерківського старости Януша Острозького. Однак особиста майнова суперечка швидко набула ширшого характеру, оскільки наклалася на вже існуюче протистояння між козаками й великими землевласниками [38, с. 211].

У 1591 р. козаки під проводом Косинського розпочали активні дії на Київщині. До кінця року вони поширили свій контроль на низку міст Південної Київщини, а згодом рух охопив Київщину й Брацлавщину. У маєтках магнатів повстанці захоплювали зброю, продовольство, майно й документи на земельні володіння. Особливе значення мало те, що населення низки міст складало присягу Косинському як козацькому гетьману. Це виходило за межі звичайного майнового конфлікту і могло трактуватися владою як заперечення традиційних відносин підданства [38, с. 211–212].

Навесні 1592 р. до козаків була направлена королівська комісія, однак переговори не дали стійкого результату. Повстанці продовжували діяти на Київщині та Брацлавщині, прагнучи поширити свій вплив і на Волинь. Водночас королівська влада тривалий час не розглядала події як загальнодержавний конфлікт, сприймаючи їх значною мірою як протистояння Косинського з князями Острозькими [38, с. 211–212].

На початку 1593 р. князі Острозькі зібрали власні надвірні загони та шляхетське ополчення. Вирішальне зіткнення відбулося 2 лютого 1593 р. під П'яткою на Волині. Козацьке військо зазнало поразки, після чого було досягнуто домовленості з Острозькими. Козаки зобов'язувалися припинити конфлікт із князівським родом, а Косинський мав залишити гетьманство [38, с. 212].

Проте поразка під П'яткою не припинила козацької активності. Уже навесні 1593 р. Косинський знову з'явився з козаками поблизу Черкас, де загинув за обставин конфлікту з людьми черкаського старости Олександра Вишневецького. Після його смерті протистояння тривало: козаки домоглися від Вишневецького визнання частини своїх традиційних прав, а восени здійснили похід до Києва [38, с. 212].

Таким чином, виступ 1591–1593 рр. розпочався з конкретної земельної суперечки, але швидко продемонстрував значно глибший характер козацько-польського конфлікту. Козацька спільнота виявила здатність до масштабної військової мобілізації, встановлення контролю над значними територіями та висування вимог, які стосувалися вже не лише особистих інтересів керівника, а становища козацтва загалом. Саме тому повстання Косинського стало першим етапом ширшого циклу козацьких війн 1590-х рр. [37, с. 25–26].

Наступний етап був пов'язаний із діяльністю Северина Наливайка. Повстання 1594–1596 рр. розгорталось в складнішій внутрішній та міжнародній ситуації. У 1594 р. на українські землі знову поширилася загроза татарського вторгнення, пов'язаного з воєнно-політичними подіями в Молдові. За цих умов Наливайко, який мав досвід військової служби у князя

Костянтина Острозького та участі в походах проти татар і турків, сформував власний козацький загін [39, с. 164–165].

На початковому етапі діяльність Наливайка була тісно пов'язана з боротьбою проти татар і воєнними кампаніями в Молдові. Це є важливим для розуміння характеру подій 1594–1596 рр.: козацька активність не відразу мала форму спрямованого проти Речі Посполитої повстання. Військові загони козаків одночасно діяли в міжнародних конфліктах, обороняли прикордонні території та вступали у суперечки з місцевою шляхтою [39, с. 164].

До наливайківців приєдналися запорозькі й реєстрові козаки. Значну роль у подіях відігравали також Григорій Лобода та Матвій Шаула. Водночас уже на цьому етапі виявилися внутрішні суперечності між різними частинами козацького середовища. Лобода був більше пов'язаний із заможним реєстровим козацтвом, тоді як Наливайко мав значну підтримку серед нереєстрових козаків, селян і міщан. Ця неоднорідність надалі суттєво вплинула на перебіг виступу [39, с. 164–165].

Упродовж 1594–1595 рр. козацькі загони діяли на Поділлі, Брацлавщині, Волині, а також брали участь у походах до Молдови. Конфлікт із місцевою шляхтою поступово загострювався. До козаків приєднувалися селяни та міщани, які відмовлялися виконувати повинності, виступали проти місцевої адміністрації та підтримували козацькі загони. У результаті військова активність козацтва стала каталізатором значно ширшого соціального руху [37; 39, с. 164–165].

Восени 1595 р. рух поширився і на білоруські землі Речі Посполитої. Загони Наливайка діяли в районі Слуцька, Бобруйська й Могильова, тоді як інші козацькі формування залишалися на українських землях. Масштаб виступу істотно перевищив події початкового етапу повстання Косинського. Водночас територіальне розосередження сил і відмінність інтересів окремих козацьких угруповань ускладнювали створення єдиного керівництва [39, с. 164–165].

Після завершення молдавської кампанії влада Речі Посполитої отримала можливість спрямувати проти козаків значні військові сили. Коронне військо очолив Станіслав Жолкевський. На початку 1596 р. козацькі загони були змушені відступати в напрямку Подніпров'я, прагнучи об'єднати свої сили й уникнути окремого розгрому [39, с. 165].

Навесні 1596 р. основні сили Наливайка, Лободи та Шаули об'єдналися. Одне з найбільш кровопролитних зіткнень відбулося поблизу урочища Гострий Камінь. Після цього повстанці відійшли до Києва, переправилися через Дніпро й рушили на Лівобережжя. Разом із козаками переміщалася значна кількість їхніх родин та інших учасників руху, що суттєво обмежувало мобільність війська [39, с. 165].

Кульмінацією повстання стала облога козацького табору в урочищі Солониця поблизу Лубен у травні–червні 1596 р. Повстанці спорудили укріплення з возів, ровів і земляних насипів та впродовж кількох тижнів чинили опір коронному війську. Однак брак продовольства, води та боєприпасів, значна кількість цивільного населення у таборі й внутрішні суперечності дедалі більше погіршували становище обложених [39, с. 165].

Особливо гострим стало протистояння між різними угрупованнями козацтва. Після загибелі Григорія Лободи частина старшини розпочала переговори з польським командуванням. У результаті Северина Наливайка, Матвія Шаулу та кількох інших керівників було схоплено й передано Жолкевському. Після капітуляції табору організований опір був зламаний, хоча частині козаків вдалося прорватися з оточення. Наливайка доправили до Варшави, де 1597 р. його стратили [39, с. 165].

Поразка повстання мала важливі наслідки, однак не означала ліквідації козацтва чи усунення причин конфлікту. Репресивні заходи влади не могли бути послідовно реалізовані, оскільки Річ Посполита й надалі потребувала козацької військової сили у протистоянні з Османською імперією, Кримським ханством та Московською державою. Уже на межі XVI–XVII ст. суперечність між прагненням держави контролювати козацтво та необхідністю

користуватися його військовими можливостями стала однією з визначальних особливостей відносин між сторонами.

Виступи Косинського та Наливайка мали як спільні риси, так і суттєві відмінності. В обох випадках важливу роль відігравали станові інтереси козацтва, земельні суперечності та конфлікти з представниками магнатської влади. Обидва рухи виходили за межі початкових локальних конфліктів і залучали ширші групи населення. Водночас повстання Наливайка набуло значно більшого територіального масштабу, було тісніше пов'язане з міжнародними військовими подіями й продемонструвало активніше залучення селянства та міщанства.

Саме тому події 1591–1596 рр. доцільно розглядати як взаємопов'язані етапи одного періоду загострення козацько-польського протистояння. С. Леп'явко виділяє в козацьких війнах кінця XVI ст. кілька послідовних фаз: наступ козацтва на «волесть» у 1591–1593 рр., молдавські походи й пов'язану з ними активність 1594–1595 рр., а також новий наступ козаків і відкритий польсько-козацький військовий конфлікт восени 1595 – навесні 1596 р. [37, с. 25–26]. Такий підхід дає можливість відмовитися від сприйняття повстань Косинського та Наливайка як двох цілком ізольованих епізодів.

Водночас характеристика цих виступів виключно як селянських або суто «антифеодальних» була б спрощенням. На ранньому етапі провідною організованою силою залишалося козацтво, яке прагнуло утвердити власні станові права та захистити фактичну автономію своєї військової організації. У процесі розвитку конфлікту його соціальна база розширювалася, а до руху дедалі активніше долучалися селяни й міщани. Таким чином, станові, соціальні, земельні та військово-політичні суперечності не протиставлялися одна одній, а взаємодіяли.

Для вивчення цих подій у 8 класі принциповим є саме розуміння їх взаємозв'язку. Навчальна програма передбачає характеристику причин, перебігу й наслідків козацьких виступів та діяльності їхніх провідників [5]. Тому історичний матеріал доцільно структурувати не навколо

запам'ятовування двох наборів дат і подій, а навколо порівняння причин, учасників, територіального масштабу, характеру боротьби та результатів виступів Косинського й Наливайка.

Таке зіставлення дозволяє також показати учням динаміку розвитку козацького руху наприкінці XVI ст.: від конфлікту, що виник навколо земельних і станових суперечностей, до масштабного військово-соціального руху, який охопив значну частину українських і білоруських земель Речі Посполитої. Водночас важливо уникати прямого перенесення на ці події змісту й цілей національно-визвольної боротьби середини XVII ст., оскільки політичні вимоги та соціальний склад учасників козацьких виступів у цей час ще залишалися неоднорідними.

Отже, передумови козацьких війн кінця XVI ст. сформувалися внаслідок поєднання процесів становлення козацтва як окремої військово-соціальної верстви, розширення магнатського землеволодіння, посилення соціальної залежності населення та прагнення влади Речі Посполитої обмежити самостійність козацької спільноти. Повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка стали послідовними етапами загострення цих суперечностей, продемонстрували зростання військового потенціалу козацтва та поступове розширення соціальної й територіальної бази руху. Їхня поразка не усунула причин конфлікту, що зумовило продовження пошуку компромісу й нові форми протистояння козацтва з владою Речі Посполитої на початку XVII ст.

2.2. Козацтво і влада Речі Посполитої на початку XVII ст.

Після придушення повстання Северина Наливайка відносини між українським козацтвом і владою Речі Посполитої залишалися суперечливими. Події 1591–1596 рр. продемонстрували значний військовий потенціал козацтва й водночас небезпеку його неконтрольованого зростання для державної влади та магнатсько-шляхетського землеволодіння. Польський уряд прагнув обмежити самостійність козацької спільноти, контролювати

чисельність реєстру та не допустити поширення козацького статусу на селян і міщан. Водночас зовнішньополітичне становище Речі Посполитої змушувало її постійно звертатися до військової допомоги козаків [26; 27].

Саме ця суперечність стала визначальною для польсько-козацьких відносин на початку XVII ст. З одного боку, влада намагалася відокремити реєстрову старшину та заможне козацтво від основної маси запорожців і показаченого населення, закріпивши за обмеженою кількістю козаків певні права та матеріальне забезпечення. З іншого боку, у періоди воєнної небезпеки уряд був змушений значно розширювати коло осіб, яких залучали до військової служби. Після завершення кампаній постало питання повернення цих людей до попереднього соціального становища, що неминуче породжувало нові конфлікти [26; 35; 48].

Після повстань 1590-х рр. польська влада посилила присутність коронного війська на українських землях, а магнати – власні надвірні формування. Одночасно здійснювалися спроби впорядкувати реєстрове козацтво та обмежити приплив населення на Запорозжя. Проте повністю контролювати цей процес було неможливо. Селяни та міщани продовжували залишати маєтки, переходити до козацького середовища й брати участь у військових походах. Частина реєстровців також підтримувала зв'язки із Запорозжям і не завжди виконувала урядові розпорядження [26].

Уже наприкінці XVI ст. козацька активність знову посилилася. У 1598 р. частина запорожців на чолі з Полоусом виступила на «волесть», де козацькі загони вступали у конфлікти зі шляхтою. Однак масштабного повстання, подібного до подій 1594–1596 рр., не відбулося. Населення було виснажене попередньою боротьбою, а влада намагалася запобігти об'єднанню запорожців, реєстровців і ширших верств населення [26].

Ситуація змінилася у зв'язку з новими зовнішньополітичними потребами Речі Посполитої. У 1600 р. під час підготовки походу до Молдови уряд знову звернувся до козаків. Гетьман Самійло Кішка отримав можливість формувати загони «охочих» козаків. Козацька старшина використала потребу

держави у військовій допомозі для висунення власних вимог: скасування обмежень, запроваджених після повстання Наливайка, визнання права козаків на земельні володіння та майно, захисту від втручання місцевої адміністрації й виплати належного утримання [26].

Потреба у козацькій військовій силі зберігалася і в наступні роки. Козаки брали участь у війнах Речі Посполитої зі Швецією та Московською державою, у походах на Крим і володіння Османської імперії. Масове залучення до воєнних кампаній сприяло зростанню чисельності козацтва, накопиченню бойового досвіду й посиленню його суспільного авторитету. Водночас польський уряд прагнув після завершення кампаній скорочувати кількість офіційно визнаних козаків, що суперечило інтересам людей, які вже вважали себе належними до козацького стану [24; 27].

Особливо помітною була участь запорожців у військово-політичних подіях, пов'язаних із Московською державою. На відміну від розгорнутого аналізу внутрішньої боротьби за московський престол, для характеристики польсько-козацьких відносин принциповим є інше: численні воєнні кампанії засвідчили незамінність козацьких загонів для східної політики Речі Посполитої. Завдяки цьому козацтво отримувало додаткові можливості домагатися від влади поступок, хоча вони здебільшого мали тимчасовий характер [24; 27].

Паралельно на українських землях поширювався процес покозачення. Селяни й міщани відмовлялися виконувати частину повинностей, визнавати юрисдикцію місцевих урядовців, обирали власних отаманів і прагнули користуватися правами, які пов'язували з козацьким статусом. Особливо активним цей процес став у першому десятилітті XVII ст. На Київщині й Брацлавщині виникали конфлікти між місцевим населенням, старостами та землевласниками. У Корсуні протистояння навколо повернення селян-утікачів переросло у відкритий збройний виступ [26].

Державна влада відповідала на поширення покозачення новими заборонами та вимогами до старост і коронних гетьманів придушувати

«свавілля». Проте ефективність цих заходів залишалася обмеженою. Річ Посполита одночасно вела війни, переживала внутрішні політичні конфлікти й потребувала козацьких загонів. Тому урядова політика постійно коливалася між репресіями, спробами правового обмеження та вимушеними поступками [26; 27].

У 1610-х рр. протиріччя ще більше загострилися. Після завершення окремих військових кампаній козаки поверталися на українські землі зі зброєю і не бажали відмовлятися від набутого статусу. У 1615–1616 рр. козацький вплив значно поширився на Київщині та Брацлавщині. Частина населення фактично виходила з-під юрисдикції старост і землевласників, обирала власних отаманів та орієнтувалася на козацькі органи самоврядування [27; 29].

У цих умовах дедалі важливішу роль у відносинах із владою Речі Посполитої почав відігравати Петро Конашевич-Сагайдачний. Його політика ґрунтувалася на прагненні поєднати збереження військової самостійності козацтва з використанням переговорів і військової служби для розширення його прав. За Сагайдачного козацтво не відмовилося від самостійних військових дій, але водночас дедалі активніше виступало як організована сила, з якою уряд був змушений укладати угоди [27; 31].

Важливим етапом цих відносин стала угода, укладена восени 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка. Польська сторона прагнула обмежити кількість реєстрових козаків, припинити самовільні походи на володіння Османської імперії та повернути населення, що покозачилося, під владу землевласників. Козацька старшина погодилася на частину вимог, розраховуючи зберегти офіційно визнане козацьке ядро та можливість надалі вести переговори щодо розширення його прав [27; 31].

Уже наступного року військово-політична ситуація знову продемонструвала залежність Речі Посполитої від козацької допомоги. У 1618 р. Петро Конашевич-Сагайдачний очолив багатотисячне козацьке військо, яке вирушило на допомогу королевичу Владиславу в поході на Московську державу. Козаки здійснили успішний рейд через низку міст, а згодом

приєдналися до основних сил біля Москви. Їхня участь стала важливим чинником воєнної кампанії, що завершилася Деулінським перемир'ям 1618 р. [24; 31].

Військова допомога козаків, однак, не призвела до остаточного врегулювання їхнього становища. Уже після завершення походу влада знову прагнула обмежити чисельність козацтва й повернути до попереднього стану людей, які не мали бути включені до реєстру. Водночас значна частина козаків вважала участь у війні достатньою підставою для збереження набутого статусу та привілеїв [28; 31].

Новою спробою компромісу стала Роставицька угода 1619 р. За результатами переговорів реєстр мав бути обмежений, а козаки, які до нього не потрапили, повинні були повернутися під владу старост і землевласників. Реєстрове козацтво мало утримуватися від самовільних зовнішніх походів. Уряд, зі свого боку, визнавав реєстрове військо та погоджувався на його матеріальне забезпечення [28; 31].

Угода виявила одну з головних проблем козацького руху початку XVII ст. – дедалі виразніше розмежування між відносно невеликою групою офіційно визнаних реєстровців і значно ширшим колом людей, які вважали себе козаками та не бажали повертатися до попереднього соціального становища. Козацька старшина була зацікавлена у юридичному закріпленні власних прав, тоді як нереєстрове козацтво прагнуло розширення козацького статусу й не визнавало встановлених владою обмежень [35; 48].

Наприкінці 1619 р. внутрішні суперечності в козацькому середовищі загострилися. Частина запорожців і нереєстрового козацтва виступила проти компромісного курсу Сагайдачного та підтримала Яцька Неродича-Бородавку. Це свідчило, що політика переговорів із владою мала підтримку далеко не всього козацтва. Відмінності між інтересами реєстрової старшини та козацьких низів дедалі сильніше впливали не лише на внутрішнє життя козацької спільноти, а й на характер її відносин із Річчю Посполитою [28; 31].

Водночас у цей період посилювалася роль козацтва у захисті православного населення. Відновлення 1620 р. православної церковної ієрархії за участю єрусалимського патріарха Феофана відбувалося за підтримки козацького середовища. Це сприяло зближенню козацтва з православним духовенством і братствами та розширювало коло питань, у яких козаки виступали вже не тільки як військова й станова група, а як помітний учасник суспільно-політичного життя українських земель [31; 44].

Особливо виразно суперечливість польсько-козацьких відносин проявилася під час Хотинської війни 1621 р. В умовах османського наступу Річ Посполита знову була змушена звернутися до козацької військової сили. У Хотинській кампанії взяло участь багатотисячне козацьке військо, яке відіграло важливу роль у протистоянні армії Османської імперії. Перед походом Сагайдачний повернувся до керівництва козацьким військом, усунувши від влади Яцька Бородавку [31].

Участь у Хотинській війні значно посилити військовий і політичний авторитет козацтва. Проте після завершення кампанії польська влада не була готова визнати за всіма її учасниками козацькі права. Для значної кількості козаків це означало необхідність повернутися до попереднього соціального становища, тоді як козацька спільнота очікувала розширення реєстру та закріплення своїх привілеїв. Знову виникла вже характерна для попередніх десятиліть ситуація: під час війни держава потребувала максимально широкої козацької мобілізації, а після її завершення прагнула скоротити чисельність офіційно визнаного козацтва [28; 31].

Смерть Петра Конашевича-Сагайдачного у 1622 р. послабила вплив поміркованого напрямку, орієнтованого на поєднання військового тиску з переговорами. Невирішеними залишалися питання чисельності реєстру, прав нереєстрових козаків, самостійних морських походів, юрисдикції над козацтвом та повернення покозаченого населення під владу землевласників. У першій половині 1620-х рр. ці суперечності продовжували накопичуватися, створюючи передумови для нового відкритого конфлікту [28; 48].

Для розуміння цієї частини історії в шкільному курсі важливо не сприймати період між повстанням Наливайка та виступом Марка Жмайла як тривалу «перерву» у козацькому русі. Саме протягом початку XVII ст. козацтво істотно зміцнило свою військову організацію, набуло досвіду участі у великих міжнародних кампаніях, розширило вплив на українське населення й дедалі наполегливіше домагалося визнання свого становища. Одночасно сформувався механізм відносин із владою, за якого військова необхідність спричиняла тимчасові поступки козацтву, а завершення війни – нові спроби обмежити його чисельність і права. Саме ця повторюваність допомагає пояснити причини нового загострення 1625 р.

Отже, на початку XVII ст. відносини між козацтвом і владою Речі Посполитої розвивалися шляхом чергування конфліктів і тимчасових компромісів. Потреба держави у козацькій військовій силі сприяла зростанню чисельності, організованості та політичного впливу козацтва, тоді як спроби обмежити реєстр і повернути нереєстрових козаків до попереднього соціального становища постійно відновлювали протистояння. Політика Петра Конашевича-Сагайдачного на певний час дозволяла поєднувати військову співпрацю з боротьбою за козацькі права, однак не усунула основних суперечностей. Їх накопичення після Хотинської війни та смерті Сагайдачного стало безпосереднім підґрунтям нової хвилі козацьких виступів 1620-х рр.

2.3. Козацькі повстання 1620-х – початку 1630-х рр.

Після смерті Петра Конашевича-Сагайдачного у 1622 р. суперечності між козацтвом і владою Речі Посполитої знову загострилися. Участь козаків у Хотинській війні 1621 р. істотно підвищила їхній військовий авторитет, однак не забезпечила розв'язання питання про правове становище значної частини козацтва. Польський уряд прагнув обмежити чисельність реєстру, припинити самостійні морські походи козаків та повернути осіб, які не були включені до реєстру, під юрисдикцію землевласників. Натомість значна частина козаків,

що брали участь у військових кампаніях, не бажала відмовлятися від набутого статусу й визнавати встановлені владою обмеження [28; 35].

Особливо гострою залишалася суперечність між офіційно визнаним реєстровим козацтвом і значно ширшим колом нереєстровців. Після завершення великих військових кампаній тисячі озброєних козаків залишалися на Київщині та в Подніпров'ї, осідали в королівських і приватних маєтках, а колишні селяни, які під час війни приєдналися до козацького війська, не бажали повертатися до попереднього становища. Водночас продовжувалися самостійні походи запорожців на володіння Османської імперії, що ускладнювало зовнішньополітичні відносини Речі Посполитої [28].

На початку 1620-х рр. уряд неодноразово вимагав від козацької старшини скоротити чисельність козацтва й підпорядкувати його державному контролю. Проте виконати ці вимоги було складно. Запорожжя залишалося осередком нереєстрового козацтва, а на «волості» процес покозачення не припинявся. Військові можливості козацької спільноти та її вплив на місцеве населення дедалі більше турбували польську адміністрацію. До середини 1620-х рр. суперечності досягли рівня, за якого уряд вирішив застосувати військову силу [28; 48].

Восени 1625 р. коронний гетьман Станіслав Конєцпольський на чолі урядового війська вирушив у Подніпров'я. Козаки, що діяли на «волості», відступали на південь і об'єднувалися із запорожцями. Козацьке військо очолив Марко Жмайло. Відомості про його походження та діяльність до 1625 р. залишаються обмеженими, однак саме з подіями цього року його ім'я міцно пов'язане в історії козацького руху [40; 46, с. 529–530].

Переговори між сторонами не дали результату, оскільки вимоги польського командування передбачали суттєве обмеження козацької самостійності. Розпочалися бойові дії. Після перших зіткнень козацьке військо відступило до Курукового озера поблизу Кременчука, де створило укріплений табір. Козацька тактика оборони за допомогою табору з возів дозволила тривалий час протистояти добре організованому коронному війську [28; 35].

Бойові дії не принесли вирішальної перемоги жодній зі сторін. Урядове військо не змогло повністю розгромити козаків, тоді як останні не мали достатніх можливостей для переходу в масштабний наступ. Тривале протистояння сприяло відновленню переговорів. У козацькому таборі при цьому посилювалися суперечності щодо подальшої стратегії. Марка Жмайла було усунуто від гетьманства, а новим гетьманом обрано Михайла Дорошенка, прихильнішого до досягнення компромісу [46, с. 529–530].

У листопаді 1625 р. переговори завершилися укладенням Куруківської угоди. Вона стала черговою спробою врегулювати відносини між козацтвом і владою Речі Посполитої та чіткіше розмежувати офіційно визнаних реєстровців і решту козацької спільноти. Козацький реєстр установлювався в кількості 6 тис. осіб, для його утримання призначалася щорічна платня. Козаки зберігали внутрішню військову організацію, однак обраний ними гетьман мав затверджуватися владою. Реєстровці повинні були проживати переважно в королівських маєтках і не здійснювати самостійних зовнішніх походів [20; 46, с. 529–530].

Особливо важливим було становище козаків, які не потрапили до реєстру. Вони мали залишити козацьке військо й повернутися до попереднього соціального стану. Саме ця вимога робила досягнутий компроміс нестійким. Куруківська угода визнавала існування реєстрового козацтва та частково закріплювала його права, але водночас залишала поза ними значну кількість людей, які вже вважали себе козаками й не бажали повертатися під владу землевласників [46, с. 529–530].

Після укладення угоди було здійснено організаційне впорядкування реєстрового війська. Воно поділялося на територіальні полки, що сприяло подальшому розвитку полково-сотенної організації козацтва. Водночас одна тисяча реєстровців мала перебувати на Запорозжжі та стежити за діяльністю нереєстрових козаків. Таким чином, влада намагалася використати реєстрове козацтво не тільки як військову силу, а й як інструмент контролю над Запорозькою Січчю [35; 46, с. 529–530].

Куруківська угода продемонструвала характерну особливість відносин козацтва з Річчю Посполитою: обидві сторони були здатні до компромісу, але їхні уявлення про межі цього компромісу істотно відрізнялися. Влада визнавала права лише обмеженої кількості реєстровців, тоді як чисельність людей, які претендували на козацький статус, була значно більшою. Унаслідок цього правове оформлення реєстрового козацтва одночасно сприяло внутрішньому розмежуванню козацької спільноти [28; 48].

У другій половині 1620-х рр. протиріччя між реєстровим і нереєстровим козацтвом дедалі більше загострювалися. Реєстрова старшина була зацікавлена у збереженні гарантованих угодою прав і прагнула уникати відкритого конфлікту з владою. Нереєстрові козаки, навпаки, не визнавали обмеження козацького статусу рамками шеститисячного реєстру. Запорожжя поступово перетворювалося на головний осередок опозиції до компромісної політики реєстрової верхівки [28; 48].

Напруження посилилося після завершення війни Речі Посполитої зі Швецією. Частина коронного війська було розміщено на українських землях, що створило додаткове навантаження на місцеве населення. Одночасно продовжувалися конфлікти навколо реєстру, повернення покозачених селян під владу землевласників і контролю над Запорожжям. На цьому тлі на початку 1630 р. виник новий відкритий виступ [28; 49, с. 278–279].

Однією з безпосередніх причин загострення став конфлікт між запорожцями та реєстровим гетьманом Григорієм Чорним. Він проводив політику, орієнтовану на виконання домовленостей із польською владою, що викликало різке невдоволення нереєстрового козацтва. Навесні 1630 р. запорожці під проводом Тараса Федоровича, відомого також як Трясило, виступили із Січі на «волесть». Григорія Чорного було захоплено й страчено, після чого рух швидко поширився на Подніпров'я [49, с. 278–279].

Тарас Федорович уже мав значний військовий досвід і користувався авторитетом серед запорожців. Під його проводом нереєстрове козацтво стало ядром нового виступу. До повстанців приєднувалися частина реєстровців,

селяни та міщани, що істотно розширювало соціальну базу руху. Повстанці захопили Черкаси й Корсунь, а згодом їхні основні сили перемістилися на Лівобережжя та зосередилися поблизу Переяслава [28; 49, с. 278–279].

Поширенню руху сприяли універсали Тараса Федоровича, через які населення закликали підтримувати козаків. У виступі дедалі виразніше поєднувалися вимоги нереєстрового козацтва із соціальним невдоволенням селянства та міщанства, а також захистом православних інтересів. Це відрізняло події 1630 р. від локальнішого конфлікту 1625 р. і надавало виступу значно ширшого характеру [20; 28].

Для придушення повстання коронний гетьман Станіслав Конєцпольський повів основні урядові сили до Переяслава. У травні 1630 р. навколо міста розгорнулися тривалі бойові дії. Козаки використовували укріплений табір і здійснювали активні вилазки проти коронного війська. Польському командуванню не вдалося швидко розгромити повстанців, а затягування боротьби створювало небезпеку подальшого поширення руху [28; 49, с. 278–279].

У пізнішій історичній і літературній традиції один із нічних епізодів Переяславської кампанії отримав назву «Тарасова ніч». Водночас для характеристики перебігу повстання важливішим є загальний результат кількатижневого протистояння: військо Конєцпольського не змогло досягти вирішальної перемоги, а козаки – повністю усунути урядові сили. За таких умов обидві сторони були зацікавлені в переговорах [28].

У самому козацькому середовищі знову виявилось протистояння різних політичних орієнтацій. Тарас Федорович і частина нереєстровців виступали за продовження боротьби, тоді як представники реєстрової старшини були готові до компромісу. Федорович із частиною своїх прихильників залишив основний табір і відійшов на Запорозжя. Переговори з польським командуванням продовжила поміркованіша частина козацтва [49, с. 278–279].

У червні 1630 р. було досягнуто Переяславської угоди. Вона в основному підтверджувала засади попереднього компромісу, але козацький

реєстр фактично було збільшено до 8 тис. осіб. Учасникам виступу гарантували амністію, а козацька сторона зобов'язувалася дотримуватися встановлених обмежень. Проте, як і після Куруківської угоди, основна суперечність залишалася невирішеною: за межами реєстру продовжувала існувати велика кількість озброєних і організованих козаків, які не бажали повертатися до попереднього стану [28; 49, с. 278–279].

Повстання 1630 р. не завершилося однозначною військовою поразкою козацтва. Коронному війську довелося погодитися на переговори й часткове розширення реєстру, що засвідчувало зростання військових можливостей козацької спільноти. Водночас досягнутий компроміс знову стосувався передусім реєстровців і не розв'язував проблеми нереєстрового козацтва та покозаченого населення [28; 48].

Порівняння подій 1625 і 1630 рр. дозволяє простежити подальшу трансформацію козацького руху. В обох випадках безпосереднім предметом конфлікту були спроби державної влади контролювати чисельність і діяльність козацтва, а завершення збройного протистояння супроводжувалося укладенням компромісної угоди та переглядом реєстру. Однак у 1630 р. рух набув ширшої соціальної бази, а тривала боротьба під Переяславом продемонструвала здатність козаків успішно протистояти значним силам коронного війська [28; 46; 49].

Водночас обидва виступи виявили внутрішню неоднорідність козацтва. Для реєстрової старшини важливим залишалось юридичне закріплення станових прав і можливість досягати компромісу з владою. Нереєстрова частина козацтва виступала проти самого принципу обмеження козацького статусу вузьким реєстром. Польська влада використовувала ці відмінності, пропонуючи поступки реєстровцям і водночас намагаючись підпорядкувати або витіснити з «волості» інші козацькі групи [35; 48].

Для опрацювання цих подій у шкільному курсі особливо важливим є встановлення зв'язку між двома повстаннями. Куруківська угода 1625 р. не повинна сприйматися лише як підсумок виступу Марка Жмайла, оскільки

закладені в ній механізми розмежування реєстрового й нереєстрового козацтва безпосередньо впливали на причини нового конфлікту 1630 р. Аналогічно Переяславська угода не ліквідувала суперечностей, а лише тимчасово відклала їх наступне загострення. Саме такий причинно-наслідковий зв'язок дозволяє представити події 1625 і 1630 рр. як послідовні етапи розвитку козацько-польського протистояння, а не як два ізольовані повстання.

Отже, козацькі виступи 1625 і 1630 рр. стали новим етапом розвитку відносин між козацтвом і владою Речі Посполитої. Куруківська та Переяславська угоди засвідчили готовність сторін до тимчасових компромісів, однак не усунули головної суперечності між прагненням держави обмежити чисельність і самостійність козацтва та намаганням значно ширшого козацького середовища домогтися визнання своїх прав. Розмежування реєстрового й нереєстрового козацтва, поширення покозачення та зростання військово-політичного потенціалу Запорозжя зумовили подальше загострення конфлікту в середині та другій половині 1630-х рр.

2.4. Козацькі повстання 1635–1638 рр. та наслідки козацького руху

Середина 1630-х рр. стала періодом нового загострення відносин між козацтвом і владою Речі Посполитої. Компроміси, досягнуті після повстань 1625 і 1630 рр., не усунули основних суперечностей. Поза реєстром залишалася значна кількість козаків, продовжувався процес покозачення населення, а Запорозжя зберігало значну самостійність. За цих умов влада прагнула посилити контроль над шляхами сполучення із Запорозькою Січчю та обмежити можливості нереєстрового козацтва підтримувати зв'язки з населенням «волості» [26, с. 319–320].

Одним із практичних засобів такого контролю стало спорудження фортеці Кодак на Дніпрі перед порогами. Її розташування мало стратегічне значення, оскільки давало можливість контролювати рух Дніпром у напрямку Запорозжя. Безпосереднім свідком і учасником будівництва був французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував на службі Речі Посполитої.

В «Описі України» він зазначав, що закрив фортецю в липні 1635 р., а вже наступного місяця її захопили козаки під проводом Івана Сулими [19, с. 40–41].

Свідчення Боплана має особливу цінність як джерело, створене людиною, безпосередньо пов'язаною зі спорудженням Кодака. Водночас воно відображає погляд представника сторони Речі Посполитої, тому потребує зіставлення з іншими матеріалами. Зокрема, М. Грушевський, аналізуючи обставини зруйнування фортеці та подальшої долі Сулими, звертав увагу на суперечності у повідомленнях про перебіг цих подій [30, с. 216–225].

Іван Сулима належав до досвідчених запорозьких ватажків і брав участь у козацьких військових походах. У серпні 1635 р. очолюваний ним загін несподівано атакував Кодак. За свідченням Боплана, у фортеці перебував гарнізон приблизно з двохсот військових під командуванням французького офіцера Жана Маріона. Козаки оволоділи укріпленням, знищили гарнізон і зруйнували фортецю [34; 19, с. 40–41].

Знищення Кодака мало значення, яке виходило за межі окремої військової операції. Фортеця уособлювала спробу уряду встановити безпосередній військово-адміністративний контроль над шляхом на Запорозжя. Тому напад Сулими став демонстративною відповіддю на обмеження козацької мобільності та самостійності. Водночас виступ не переріс у загальне повстання. Уряд зміг використати суперечності між різними частинами козацтва: Сулиму було захоплено, передано польській владі та відправлено до Варшави, де його стратили [19, с. 40–41; 30, с. 216–225].

Події 1635 р. ще раз продемонстрували неоднорідність козацького середовища. Частина реєстрової старшини намагалася зберегти досягнуте правове становище та уникнути нового відкритого конфлікту з урядом, тоді як запорозьці й нереєстрове козацтво сприймали обмеження їхньої діяльності як загрозу традиційним правам і свободам. Знищення Кодака не ліквідувало прагнення влади контролювати Запорозжя, а поразка Сулими не припинила опозиційних настроїв [26, с. 319–320].

У 1636–1637 рр. становище продовжувало загострюватися. Важливим чинником залишалося питання реєстру. Під час його чергового перегляду влада прагнула залишити в офіційно визнаному козацькому стані лише тих, за кого поручалася лояльна старшина. Частина реєстровців виступила проти таких дій, а незадоволені козаки почали зосереджуватися на Запорозжжі. Одним із їхніх провідників став Павло Бут, більш відомий як Павлюк [26, с. 319–320; 47, с. 17].

Наприкінці травня 1637 р. Павлюк із загоном козаків прибув до Черкас, захопив артилерію реєстрового війська та повернувся на Запорозжжя. Звідти він звернувся із закликами до населення підтримати козацький рух. Улітку 1637 р. очолювані ним сили вирушили із Запорозжжя на «волесть». Одним із найближчих соратників Павлюка був Карпо Скидан, який діяв на Правобережжі та Лівобережжі й відігравав значну роль у мобілізації населення [26, с. 319–322].

Збережені документи дозволяють простежити не лише військовий, а й політичний зміст руху. В універсалах Карпа Скидана містилися заклики до козаків і місцевого населення готувати зброю, коней та продовольство, об'єднуватися для спільних дій і захищати козацькі права та православну віру. В одному з таких звернень від 29 листопада 1637 р. Скидан апелював до «лицарської слави», прав і вольностей козацтва [20, с. 421]. Інші його універсали адресувалися широкому колу жителів Подніпров'я та Сіверщини, що свідчить про прагнення керівників руху розширити його соціальну й територіальну базу [22, с. 271–272].

Таким чином, повстання 1637 р. вже не обмежувалося протистоянням окремих козацьких загонів із владою. Воно швидко поширювалося на Подніпров'я, охоплюючи нерєстрових козаків, частину реєстровців, селян і міщан. У багатьох місцевостях населення переходило на бік повстанців, відмовлялося від підпорядкування місцевій адміністрації та підтримувало козацькі загони [26, с. 320–322].

Для придушення виступу було направлено коронне військо під командуванням польного гетьмана Миколая Потоцького. Вирішальний етап кампанії розпочався в грудні 1637 р., коли основні сили Павлюка і Скидана зосередилися в районі Мошнів і Кумейок. Значну інформацію про перебіг кампанії залишив Симеон Окольський, який перебував при урядовому війську. Його щоденник є одним із важливих наративних джерел до історії повстань 1637–1638 рр., хоча позиція автора як учасника польського табору потребує критичного врахування [21, с. 403–416].

У грудні 1637 р. поблизу Кумейок відбулася велика битва. Козаки намагалися використати традиційну таборову тактику, захищаючись возами й ведучи вогонь з артилерії та ручної зброї. Однак урядове військо мало вигідніші позиції та значну перевагу в організації й озброєнні. Під час тривалого бою козацький табір зазнав значних втрат. Боплан, який описав зіткнення з позицій коронного війська, наводив дуже високі показники чисельності й втрат повстанців, однак такі кількісні оцінки доцільно сприймати обережно [19, с. 40–41]. Докладніший перебіг кампанії реконструюється також за щоденником Окольського та дослідженням В. Голобуцького [21, с. 403–416; 26, с. 325–327].

Попри поразку під Кумейками, козацьке військо не було знищене. Частині повстанців під проводом Дмитра Гуні вдалося організовано відійти. Павлюк і Скидан рушили до Чигирина, після чого залишки повстанського війська зосередилися біля Боровиці. Складне становище змусило частину старшини погодитися на переговори з Миколаєм Потоцьким. Під час переговорів Павлюка та кількох інших керівників захопили й відправили до Варшави; згодом Павлюка було страчено [26, с. 327–329; 47, с. 17].

Капітуляція під Боровицею не ліквідувала повстанського руху. Дмитро Гуня, Карпо Скидан та частина козаків відійшли на Запорозжя. Одночасно уряд розпочав репресивні заходи проти учасників виступу та населення, яке його підтримувало. Це не тільки не усунуло причин невдоволення, а сприяло

новому зосередженню противників урядової політики на Запорозжі [26, с. 329–332].

На початку 1638 р. запорожці продовжували готуватися до боротьби. Новим керівником було обрано Якова Острянина. До керівного ядра руху належали також Дмитро Гуня та Карпо Скидан. Повстанці прагнули залучити до виступу населення українських земель і зверталися по допомогу до донських козаків. Поширювалися універсали із закликами готувати зброю, продовольство та приєднуватися до запорозького війська [26, с. 332–334].

Навесні 1638 р. повстанські сили виступили із Запорозжя кількома напрямками. Основне військо Острянина рухалося Лівобережжям, загони Гуні діяли вздовж Дніпра й намагалися контролювати переправи, а сили Скидана діяли на Правобережжі. Такий розподіл мав забезпечити поширення повстання, ускладнити пересування коронних військ і сприяти приєднанню нових учасників [26, с. 333–335].

На початковому етапі повстанці досягли певних успіхів. Важливим епізодом стала боротьба за Голтву, де козакам вдалося відбити наступ урядового війська. Після цього Острянин рушив у напрямку Лубен, прагнучи розгромити сили Станіслава Потоцького до прибуття підкріплень. До повстанців приєднувалися нові загони, що засвідчувало значний мобілізаційний потенціал руху [26, с. 335–337].

Під Лубнами відбулася нова запекла битва. Козацьке військо використовувало табір із возів і намагалося поєднати оборону з активними контратаками. Проте остаточно розгромити урядові сили не вдалося. Після боїв Острянин почав маневрувати між Миргородом, Лубнами та іншими пунктами, прагнучи поповнити запаси, об'єднатися з підкріпленнями й уникнути оточення [26, с. 337–339].

Становище повстанців погіршилося після прибуття нових урядових і магнатських сил. Поблизу Сліпорода козаки зазнали удару й були змушені відступити до Жовнина. Тут у червні 1638 р. відбулася нова серія боїв. Під тиском противника козацький табір було частково прорвано, а частину

артилерії втрачено. Яків Острянин, вважаючи подальше становище безперспективним, із частиною прихильників залишив табір, переправився через Сулу й відійшов на територію Московської держави [26, с. 339–340; 21, с. 403–416].

Відхід Острянина, однак, не означав припинення боротьби. Козаки, які залишилися, обрали гетьманом Дмитра Гуню. Йому вдалося відновити організацію війська й продовжити опір. Після нових боїв повстанці залишили позиції біля Жовнина та відійшли до укріпленого табору в урочищі Старець поблизу Дніпра [26, с. 340–342].

Обране Гунею місце було зручним для оборони. Природні перешкоди доповнювалися козацькими укріпленнями, тому урядове військо не могло швидко захопити табір штурмом. Розпочалася тривала облога. Повстанці здійснювали вилазки й відбивали атаки, однак поступово дедалі гостріше відчували нестачу продовольства та боєприпасів [26, с. 341–344].

Про становище учасників повстання свідчать не лише описи противника, а й козацькі документи. У листуванні Дмитра Гуні з Миколаєм Потоцьким порушувалося, зокрема, питання насильства проти мирного населення та відповідальності урядових військ за каральні дії. Зіставлення таких матеріалів зі щоденником Окольського дозволяє побачити події з різних позицій і не обмежувати їх реконструкцію лише повідомленнями однієї зі сторін [21, с. 403–416].

Упродовж літа становище повстанського табору ставало дедалі складнішим. Спроби отримати зовнішню допомогу й доставити продовольство не дали вирішального результату. Частина старшини почала схилитися до переговорів із Потоцьким. Дмитро Гуня та частина козаків, не бажаючи капітулювати, залишили табір і відійшли на Запорозжя. Решта повстанців погодилася припинити боротьбу [26, с. 342–345].

Повстання 1637–1638 рр. стало наймасштабнішим етапом козацького протистояння з владою Речі Посполитої напередодні середини XVII ст. Воно продемонструвало здатність запорожців і нереєстрового козацтва швидко

мобілізувати значні сили, поширювати свій вплив на великі території та залучати до боротьби селян і міщан. Водночас перебіг подій виявив низку слабких сторін руху: недостатню координацію окремих загонів, нестачу ресурсів, внутрішні суперечності козацтва та можливість уряду спиратися на лояльну частину реєстровців [26, с. 319–345].

Важливим політико-правовим наслідком цих подій стала ухвалена сеймом у 1638 р. «Ординація Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої». Вона істотно обмежувала самоврядування реєстрового козацтва: замість виборного гетьмана передбачався призначений владою комісар, козацький реєстр обмежувався шістьма тисячами осіб, а доступ до козацького стану та перебування на Запорозжжі мали контролюватися значно жорсткіше. Після придушення повстання ці положення були фактично нав'язані реєстровому козацтву [26, с. 345–347].

Остаточне оформлення нового порядку відбулося наприкінці 1638 р. під час комісії в урочищі Маслів Став. Козацтво було змушене визнати встановлені владою умови та нову систему управління. Одночасно передбачалося відновлення контролю над шляхом на Запорозжжя та укріплення Кодака. Таким чином, події 1635 і 1638 рр. утворювали своєрідне смислове коло: спорудження Кодацької фортеці стало одним із проявів політики обмеження козацької самостійності, її знищення Сулимою – відповіддю на цю політику, а після поразки повстань влада знову повернулася до посилення військового контролю над Запорозжжям [19, с. 40–41; 26, с. 345–347].

Формальне припинення великих повстань після 1638 р. не означало усунення суперечностей, що їх породжували. Козацьке самоврядування було суттєво обмежене, частина нереєстровців витіснена на Запорозжжя або змушена повернутися до попереднього соціального становища, а влада отримала додаткові інструменти контролю над реєстровим військом. Проте сама численна козацька спільнота, її військова організація та уявлення про належні їй права й вольності не зникли. Тому встановлений після 1638 р.

порядок лише тимчасово припинив відкриті масштабні виступи [26, с. 345–347].

Для цілісного розуміння подій 1635–1638 рр. важливо простежувати їх не як чотири ізольовані сюжети про Сулиму, Павлюка, Острянина та Гуню, а як послідовність взаємопов'язаних етапів. Спорудження Кодака засвідчило прагнення влади посилити контроль над Запорозжям; його знищення показало неприйняття цього контролю частиною козацтва; повстання 1637 р. виявило широту соціальної підтримки руху; відновлення боротьби у 1638 р. продемонструвало, що військова поразка не усунула її причин; «Ординація» стала спробою розв'язати конфлікт адміністративно-правовими засобами після застосування військової сили.

Значні можливості для осмислення цього взаємозв'язку дає безпосередня робота з джерелами. Повідомлення Боплана про Кодак і битву під Кумейками відображає погляд військового інженера, що служив Речі Посполитій [19, с. 40–41]; щоденник Симеона Окозького – бачення кампаній 1637–1638 рр. з урядового табору [21, с. 403–416]; універсали Карпа Скидана дозволяють простежити аргументацію та мобілізаційні заклики самих учасників козацького руху [20, с. 421; 22, с. 271–272]. Їх зіставлення дає можливість розрізняти факт події та його інтерпретацію, визначати позицію автора джерела й пояснювати відмінності у представленні причин, учасників і характеру протистояння.

Отже, події 1635–1638 рр. стали кульмінацією козацьких війн досліджуваного періоду. Зруйнування Кодака Іваном Сулимою, повстання Павла Бута, Якова Острянина та боротьба під проводом Дмитра Гуні були послідовними проявами нерозв'язаних суперечностей між прагненням влади Речі Посполитої підпорядкувати козацький рух державному контролю та намаганням козацтва зберегти й розширити свої права. Поразка повстань і запровадження «Ординації» 1638 р. тимчасово обмежили відкриту козацьку боротьбу, однак не усунули її політичного, станового та соціального підґрунтя.

Таким чином, козацькі війни кінця XVI – першої половини XVII ст. були наслідком тривалого накопичення станових, соціально-економічних і політичних суперечностей між козацтвом, іншими групами населення українських земель та владними структурами Речі Посполитої. Визначальним чинником конфлікту стало поступове оформлення козацтва як окремої військово-соціальної верстви, яка прагнула визнання своїх прав і не погоджувалася з намірами держави обмежити чисельність та самостійність козацької спільноти.

Повстання Криштофа Косинського і Северина Наливайка започаткували масштабне збройне протистояння та засвідчили перетворення козацтва на організовану силу, здатну залучати до боротьби селянство і міщанство. На початку XVII ст. суперечності тимчасово стримувалися завдяки військовій співпраці козацтва з Річчю Посполитою та політиці компромісів. Проте сама потреба держави у козацькому війську сприяла зростанню його чисельності й авторитету, тоді як подальші спроби скоротити реєстр і повернути нереєстровців до попереднього становища щоразу відновлювали конфлікт.

Куруківська та Переяславська угоди не ліквідували основної причини протистояння, оскільки закріплювали права лише обмеженої частини реєстрового козацтва. Унаслідок цього поглиблювалося розмежування між реєстровцями та нереєстровим козацтвом, а Запорозжя залишалося осередком опору державному контролю. Спорудження Кодака, виступ Івана Сулими та повстання 1637–1638 рр. стали закономірним продовженням цього процесу й продемонстрували неможливість тривалого врегулювання козацького питання виключно адміністративними та військовими засобами.

Поразка виступів Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуні та запровадження «Ординації Війська Запорозького» забезпечили владі лише тимчасове посилення контролю над козацтвом. Основні причини конфлікту – обмеженість реєстру, невизначеність становища нереєстрового козацтва, суперечності щодо самоврядування, землеволодіння й підпорядкування місцевій владі – залишилися невирішеними. Тому завершення повстанського

циклу 1630-х рр. не означало припинення козацького руху, а лише перехід до періоду його тимчасового стримування.

Козацькі війни кінця XVI – першої половини XVII ст. доцільно розглядати як послідовний і взаємопов’язаний процес, у межах якого змінювалися масштаби боротьби, склад її учасників, характер вимог та форми взаємодії з владою Речі Посполитої. Саме така логіка дозволяє надалі визначити, який історичний матеріал є ключовим для учнів 8 класу та як його доцільно структурувати, щоб окремі повстання сприймалися не як набір дат і персоналій, а як етапи розвитку козацького руху.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ВІЙН У 8 КЛАСІ

3.1. Методичні особливості вивчення теми

Вивчення козацьких війн у Речі Посполитій наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. має низку методичних особливостей, пов'язаних насамперед зі значним обсягом історичного матеріалу, великою кількістю подій і персоналій та необхідністю встановлення зв'язків між окремими етапами козацького руху. Тому під час організації навчання важливо не обмежуватися послідовним викладом окремих повстань, а допомогти учням побачити їх як складові тривалішого процесу розвитку відносин між козацтвом і владою Речі Посполитої.

Опрацювання теми потребує актуалізації раніше засвоєних знань про становище українських земель після Люблінської унії, соціальну структуру суспільства, розвиток фільваркового господарства, становлення Запорозької Січі та реєстрового козацтва. Однак таке повторення має бути вибіркоким і підпорядкованим поясненню нових подій. Доцільно зосереджувати увагу на тих попередніх процесах, які допомагають зрозуміти причини загострення відносин між козацькою спільнотою, магнатами, шляхтою та державною владою.

Однією з основних складностей є хронологічна насиченість матеріалу. У межах порівняно короткого періоду учням необхідно співвіднести кілька козацьких виступів, угод і урядових рішень. Тому робота з хронологією має бути спрямована не стільки на механічне запам'ятовування дат, скільки на встановлення послідовності подій, їх групування та визначення основних етапів розвитку козацького руху. Доцільним засобом є наскрізна хронологічна лінія, яка доповнюється під час вивчення кожного наступного епізоду й дозволяє співвіднести повстання з укладеними після них угодами та подальшими рішеннями влади. Така організація відповідає компетентнісному

підходу до навчання історії, за якого хронологічні знання використовуються для пояснення історичних процесів [42, с. 13].

Не менш важливим є формування причинно-наслідкового мислення. Методична складність теми полягає в тому, що причини різних козацьких виступів частково повторювалися, але не були тотожними. Земельні суперечки, обмеження реєстру, боротьба за станові права, прагнення влади контролювати Запорозжя, соціально-економічне становище населення, конфесійні суперечності та міжнародна військово-політична ситуація мали різне значення на окремих етапах.

Тому учнів доцільно навчати розрізняти довготривалі передумови, безпосередні причини, привід, результат і віддалені наслідки події. Наприклад, земельна суперечка Криштофа Косинського з Острозькими була безпосереднім поштовхом до виступу, але не пояснювала всього комплексу суперечностей, які сприяли його поширенню. Аналогічно спорудження Кодака стало безпосередньою передумовою виступу Івана Сулими, однак саме будівництво фортеці було складовою тривалішої політики контролю над Запорозжям. Такий спосіб роботи дозволяє перейти від простого відтворення фактів до їх пояснення [42; 43].

Важливим методичним прийомом є порівняння окремих повстань. Значна кількість подібних за зовнішніми ознаками подій може призводити до змішування дат, керівників і результатів. Водночас саме цей матеріал створює сприятливі умови для формування вміння виділяти спільне й відмінне в історичних явищах. Порівняння доцільно здійснювати за постійними критеріями: час, керівник, причини, учасники, територія поширення, результат і наслідки. Подальше узагальнення має показати учням, які суперечності повторювалися, як змінювався масштаб руху та чому досягнуті компроміси не забезпечували тривалого припинення конфлікту.

Окремою особливістю є значний персоніфікований компонент теми. Велика кількість історичних діячів створює додаткове інформаційне навантаження, тому біографічний матеріал доцільно підпорядковувати

розумінню конкретної історичної ситуації. Учень має насамперед співвіднести особу з подією, визначити її роль та наслідки діяльності. Другорядні або легендарні біографічні подробиці не повинні витіснити основний зміст теми.

Значення має й просторовий вимір козацьких війн. Події охоплювали Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, Подніпров'я, Запорозжя та Лівобережжя, а окремі виступи поширювалися за межі українських земель. Тому робота з історичною картою має використовуватися не лише для знаходження місць подій, а й для пояснення їх перебігу. Учні можуть простежувати територіальне поширення руху, напрями дій козацьких загонів, порівнювати масштаби різних повстань та визначати значення окремих географічних об'єктів. Наприклад, встановлення місця розташування Кодацької фортеці допомагає зрозуміти її роль у контролі шляхів до Запорозжя.

Важливим засобом організації пізнавальної діяльності є історичні джерела. Тема дозволяє залучати наративні свідчення, універсали, угоди, листування та інші документи [19–23]. Їх використання дає можливість показати учням відмінність між історичною подією, свідченням про неї та пізнішим викладом у навчальній або науковій літературі.

Для учнів 8 класу джерельний матеріал має бути обмеженим за обсягом і безпосередньо пов'язаним із конкретним завданням. Доцільно використовувати невеликі фрагменти з поясненням складної лексики та чітко визначеною метою роботи. Учень може встановлювати автора й адресата документа, вилучати фактичну інформацію, визначати позицію автора, зіставляти її з іншими матеріалами та формулювати висновок. Наприклад, універсал Карпа Скидана дає можливість визначити коло адресатів повстанських закликів [20, с. 421], тоді як щоденник Симеона Окозького дозволяє простежити сприйняття подій представником урядового табору [21, с. 403–416].

Окремої уваги потребує трактування характеру козацьких виступів. У науковій і навчальній літературі використовуються поняття «козацькі

повстання», «козацько-селянські повстання» та «козацькі війни». Для учнів 8 класу немає потреби переносити на урок розгорнуту історіографічну дискусію, проте доцільно уникати одновимірної характеристики всіх виступів. Історичний матеріал дозволяє показати одночасне поєднання станових, соціальних, політичних, військових і релігійних чинників, співвідношення яких змінювалося в різні періоди.

Так само необхідно обережно встановлювати зв'язок між козацькими війнами 1590–1630-х рр. та подіями середини XVII ст. Попередні виступи сприяли накопиченню військового досвіду, розвитку організації козацтва та загостренню суперечностей із владою, однак недоцільно представляти їх як свідому й послідовну підготовку до Національно-визвольної війни. Для формування історичного мислення продуктивнішим є визначення змін і тяглості: які проблеми залишалися невирішеними, що змінювалося в організації та соціальній базі козацтва, якими ставали форми державного контролю.

Вікові особливості учнів 8 класу зумовлюють необхідність обмеження другорядного фактичного матеріалу. Не всі дати, географічні назви та біографічні подробиці мають бути предметом обов'язкового запам'ятовування. Основою повинні залишатися опорні події, поняття й зв'язки, необхідні для пояснення історичного процесу. Другорядні відомості доцільно залучати під час роботи з джерелами, картою або виконання окремого пізнавального завдання.

Організація навчальної діяльності має передбачати поступове ускладнення завдань. На початковому етапі учні встановлюють послідовність подій, співвідносять діячів і повстання, знаходять об'єкти на карті. Наступний рівень передбачає порівняння, класифікацію причин і наслідків та аналіз документа. Завершальні завдання мають спрямовуватися на встановлення зв'язків між кількома подіями та формулювання аргументованого висновку. Такий перехід від відтворення інформації до її аналізу й використання

відповідає загальній логіці компетентісно орієнтованого навчання історії [42, с. 13].

Доцільним є використання проблемних питань, відповідь на які неможливо отримати простим відтворенням одного абзацу підручника. Для досліджуваної теми вони можуть бути пов'язані з причинами повторюваності конфліктів, суперечністю між військовою потребою Речі Посполитої в козацтві та прагненням обмежувати його чисельність, результатами угод між козаками й владою. При цьому проблемне питання має ґрунтуватися на реально опрацьованому учнями матеріалі й вимагати використання конкретних історичних фактів для обґрунтування відповіді.

Таким чином, методичні особливості вивчення козацьких війн визначаються необхідністю поєднати значний фактичний матеріал у цілісний історичний процес, забезпечити розуміння його причин і наслідків та уникнути перевантаження учнів другорядними відомостями. Основними способами організації роботи є хронологічне й просторове структурування матеріалу, порівняння повстань, аналіз історичних джерел, визначення змін і тяглості та поступовий перехід до самостійного аргументованого пояснення історичних подій. Визначені положення становлять основу для подальшого аналізу навчально-методичного забезпечення теми та обґрунтування системи навчальних завдань.

3.2. Аналіз навчально-методичного забезпечення теми та обґрунтування системи навчальних завдань

Ефективна організація вивчення козацьких війн кінця XVI – першої половини XVII ст. залежить не лише від добору історичного матеріалу, а й від того, яким чином цей матеріал представлений у навчальній програмі та підручниках. Підручник залишається одним з основних засобів організації навчальної діяльності учнів, оскільки поєднує навчальний текст, історичні документи, карти, ілюстрації, схеми, запитання та завдання. Водночас наявність кількох рекомендованих підручників передбачає різні способи

структурування одного й того самого історичного змісту та різні можливості його опрацювання.

Основою для визначення змісту навчання у 8 класі в 2024/2025 навчальному році є навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи», затверджена наказом МОН України від 3 серпня 2022 р. № 698 [5, с. 85–87]. У розділі «Становлення українського козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)» передбачено вивчення причин козацьких повстань, їх характеру як боротьби за станові права, участі козацтва у війнах Речі Посполитої та його взаємовідносин із державною владою. Учні мають визначати причини й наслідки повстань 1590-х та 1620–1630-х рр., Куруківської і Переяславської угод, «Ординації Війська Запорозького», розташовувати події у хронологічній послідовності, працювати з картою та обґрунтовувати судження про історичних діячів [5, с. 85–87].

Отже, програмний зміст передбачає не стільки докладне запам'ятовування перебігу кожного з повстань, скільки розуміння причин, взаємозв'язку та наслідків подій. Це особливо важливо для досліджуваної теми, оскільки значна кількість близьких за часом виступів і персоналій створює ризик фрагментарного засвоєння матеріалу. Навчально-методичне забезпечення доцільно оцінювати з погляду того, наскільки воно допомагає учневі перейти від окремого факту до встановлення історичного зв'язку.

Для порівняльного аналізу обрано три підручники з історії України для 8 класу, рекомендовані МОН України: В. Власова, О. Панаріна та Ю. Топольницької [6], О. Гісема та О. Мартинюка [7], І. Щупака та співавторів [18]. Аналіз здійснювався за такими критеріями: повнота й спосіб структурування історичного матеріалу; можливості для формування хронологічного та просторового розуміння; наявність завдань на встановлення причин і наслідків та порівняння подій; організація роботи з історичними джерелами й візуальними матеріалами; спрямованість завдань на самостійне формулювання висновків та аргументацію.

У підручнику В. Власова, О. Панаріна та Ю. Топольницької матеріал, безпосередньо пов'язаний із козацькими війнами, зосереджений насамперед у параграфах «Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.» та «Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст.». Між ними розміщено матеріал про походи козаків першої чверті XVII ст. та діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного, що дозволяє показати зміну форм взаємодії козацтва з владою Речі Посполитої [6, с. 91–113].

Позитивною рисою цього підручника є поєднання розгорнутого історичного викладу з документальними матеріалами. Уже під час характеристики становлення козацького стану учням пропонується фрагмент сеймової ухвали 1590 р. із запитаннями про способи встановлення державного контролю над козацтвом. Це дозволяє підвести учнів до причин подальшого конфлікту не лише через готове пояснення авторів, а й через аналіз документа [6, с. 91–94]. Під час вивчення повстань кінця XVI ст. увага приділяється не лише перебігу подій, а й зростанню чисельності козацтва, проблемі реєстру, землеволодіння та поширенню покозачення [6, с. 94–98].

У викладі подій 1620–1630-х рр. зберігається причинно-наслідкова логіка. Куруківська угода, повстання Тараса Федоровича, спорудження Кодака, виступ Івана Сулими, події 1637–1638 рр. та «Ординація Війська Запорозького» представлені як взаємопов'язані епізоди загострення козацького питання [6, с. 107–113]. Такий спосіб організації матеріалу сприяє розумінню того, що нові виступи виникали не незалежно один від одного, а в умовах збереження невирішених суперечностей.

Дидактичний апарат підручника В. Власова та співавторів містить завдання на встановлення хронологічної послідовності, визначення причин і наслідків, роботу з картою, історичними документами та порівняння подій. Значну увагу приділено завданням, у яких учень має не просто знайти інформацію в тексті, а пояснити її або використати для висновку. Практичні та підсумкові матеріали розділу додатково забезпечують систематизацію вивченого [6, с. 114–118].

Разом із тим структура підручника передбачає опрацювання повстань двома великими хронологічними блоками – подій кінця XVI ст. і подій 1620–1630-х рр. Завдання на порівняння наявні, однак наскрізне зіставлення всього періоду від виступу Косинського до повстання Острянина й Гуні потребує додаткової організації з боку вчителя. Інакше учень може добре засвоїти зміст окремих параграфів, але недостатньо чітко простежувати зміни в характері козацького руху протягом майже п’яти десятиліть.

У підручнику О. Гісема та О. Мартинюка відповідний матеріал викладено компактніше. Козацькі війни кінця XVI ст. розглядаються в параграфі про Запорозьку Січ і козацькі повстання, а події 1620–1630-х рр. – в окремому параграфі, після якого передбачено практичне заняття, узагальнення та тестові завдання [7, с. 55–71].

Автори послідовно використовують рубрики для актуалізації попередніх знань, визначення очікуваного змісту параграфа та підсумкової роботи. Під час вивчення повстань кінця XVI ст. учні мають з’ясувати їх причини й наслідки та співвіднести розвиток конфлікту зі становленням козацтва як окремої суспільної сили [7, с. 55–59]. У підсумкових завданнях пропонується не лише відтворення інформації, а й висловлення ставлення до окремих тверджень із поясненням власної позиції.

Матеріал про повстання 20–30-х рр. XVII ст. охоплює виступ Марка Жмайла, Куруківську угоду, повстання Тараса Федоровича, виступ Івана Сулими, повстання 1637–1638 рр. та наслідки їхньої поразки [7, с. 66–70]. Наприкінці параграфа учням пропонуються завдання на роботу з картою, складання порівняльної характеристики повстань, визначення їхнього місця в розвитку козацького руху та групове обговорення [7, с. 70–71]. Перевагою такого підходу є компактність: значна кількість фактичного матеріалу відразу підводиться до систематизації.

Водночас саме компактність викладу збільшує роль учителя в поясненні зв’язків між подіями. Частина причин і наслідків сформульована в навчальному тексті вже у готовому вигляді. Тому для розвитку самостійного

історичного міркування доцільно доповнювати матеріал завданнями, за якими учні самі встановлюють, чому укладена після одного виступу угода не усувала причин наступного. Це дозволяє перейти від запам'ятовування схеми «повстання – поразка або угода» до пояснення механізму тривалого конфлікту.

Окремої уваги потребує термінологічне й інтерпретаційне узгодження підручника з навчальною програмою 2022 р. Підручник видано у 2021 р., тоді як чинна для досліджуваного періоду програма конкретизує характер козацьких виступів як боротьби за станові права [5, с. 85–87]. Тому окремі ширші характеристики соціального чи національно-визвольного змісту подій доцільно не подавати учням як взаємовиключні визначення, а конкретизувати через аналіз складу учасників, їхніх вимог та історичних обставин [7, с. 55–59; 66–71].

Підручник І. Щупака та співавторів характеризується виразною діяльнісною організацією матеріалу. Козацькі повстання кінця XVI ст. розглядаються разом зі становленням реєстрового козацтва, що дозволяє безпосередньо пов'язати причини конфліктів із проблемою визнання козацьких прав і поділом на реєстрових та нереєстрових козаків [18, с. 61–66]. Події 1620–1630-х рр. представлені в окремому параграфі, який завершується характеристикою «Ординації Війська Запорозького» та наслідків поразки повстанського руху [18, с. 71–77].

Особливістю підручника є велика кількість завдань, інтегрованих безпосередньо в навчальний текст. Учні пропонується під час опрацювання параграфа систематизувати кожне повстання за спільним планом: причини, час, керівники, ключові події, результати й наслідки. Використовуються рубрики «Діємо: практичні завдання», «Поміркуймо!», завдання на роботу з картою, створення схеми або карти пам'яті, групове обговорення та написання історичного есе [18, с. 71–77]. Практична робота й узагальнення наприкінці розділу розширюють можливості застосування матеріалу [18, с. 78–79].

Сильним боком такого підходу є систематичне залучення учнів до виконання дії під час читання навчального тексту. Замість відкладати всю

аналітичну роботу до завершення параграфа, підручник пропонує одразу структурувати інформацію, висувати припущення, звертатися до карти або додаткових матеріалів. Це особливо доцільно для теми з великою кількістю подібних подій.

Водночас і в цьому виданні окремі завдання переважно організовані в межах конкретного параграфа. Учні систематизують повстання 1620–1630-х рр., але для цілісного простеження розвитку козацьких війн від 1591 до 1638 р. необхідне додаткове підсумкове завдання, яке об'єднає матеріал двох хронологічних блоків. Доцільно також розширити роботу з безпосередніми історичними джерелами, щоб учні порівнювали не тільки інформацію навчального тексту, а й позиції учасників та сучасників подій.

Порівняльний аналіз трьох підручників показує, що всі вони забезпечують базове програмне вивчення козацьких повстань і містять різноманітний дидактичний апарат. У всіх виданнях представлено роботу з хронологією, історичними діячами, картою, причинами та наслідками подій. Підручник В. Власова та співавторів вирізняється значною увагою до історичних документів і причинно-наслідкових схем [6, с. 91–98; 107–118]; видання О. Гісема й О. Мартинюка – компактністю викладу, чіткою структурою параграфів і різноманітними формами підсумкової роботи [7, с. 55–59; 66–71]; підручник І. Щупака та співавторів – систематичним включенням практичних, проблемних і творчих завдань безпосередньо в процес опрацювання матеріалу [18, с. 61–66; 71–79].

Водночас спільною особливістю проаналізованих видань є розподіл козацьких війн між кількома параграфами. Така структура є логічною з погляду навчальної програми, проте не повністю забезпечує наскрізне осмислення всього періоду. Учневі необхідно самостійно поєднати повстання 1590-х рр., період військової співпраці за Петра Конашевича-Сагайдачного, конфлікти 1625 і 1630 рр., події навколо Кодака та повстання 1637–1638 рр. у єдину послідовність. Саме тут доцільне додаткове методичне структурування.

Інша особливість полягає у співвідношенні готового авторського пояснення й самостійної діяльності учня. У підручниках закономірно подано причини, результати й значення подій, однак учень не завжди проходить сам шлях від фактичної інформації до такого висновку. Тому додаткові завдання мають не дублювати запитання підручника, а створювати ситуації, в яких необхідно використати кілька фактів, документ або карту для самостійного встановлення зв'язку.

Недостатньо реалізованою залишається й можливість системного зіставлення різних типів історичних джерел. Окремі документи активно використовуються в підручниках, проте в межах вузької теми козацьких війн доцільно сформувати послідовну роботу, за якої учень спочатку вилучає з джерела інформацію, потім визначає позицію автора, а на завершальному етапі зіставляє її з іншим свідченням або навчальним текстом. Такий підхід відповідає методичній вимозі переходу від отримання готової інформації до її аналізу та використання для обґрунтування висновку [42, с. 13].

Результати проведеного аналізу дозволяють обґрунтувати систему навчальних завдань, яка не замінює дидактичний апарат підручника, а доповнює його відповідно до особливостей досліджуваної теми. Основним принципом її побудови є поступовий перехід від орієнтації у фактичному матеріалі до встановлення зв'язків, аналізу джерел і самостійного аргументованого узагальнення. При цьому одні й ті самі події мають повертатися в завданнях на різних етапах, але щоразу на складнішому рівні.

Перший блок такої системи становлять хронологічно-орієнтаційні завдання. Їхнє призначення полягає не в механічному заучуванні всіх дат, а у створенні опорної структури теми. Учням доцільно запропонувати співвіднести подію, дату та історичного діяча, після чого розташувати основні виступи на єдиній хронологічній лінії: Криштоф Косинський – 1591–1593 рр.; Северин Наливайко – 1594–1596 рр.; Марко Жмайло – 1625 р.; Тарас Федорович – 1630 р.; Іван Сулима – 1635 р.; Павло Бут – 1637 р.; Яків Острианин і Дмитро Гуня – 1638 р. Між повстаннями необхідно розмістити

Куруківську та Переяславську угоди, спорудження Кодака й «Ординацію Війська Запорозького». Саме така робота відповідає програмній вимозі розташовувати відомості про формування козацького стану в хронологічній послідовності [5, с. 85–87].

Другий блок становлять причинно-структурні завдання. Учень має навчитися розрізняти довготривалу передумову, безпосередню причину, привід, результат і наслідок. Наприклад, під час опрацювання повстання Косинського пропонується розподілити наведені твердження між категоріями «загальні передумови» і «безпосередній привід», а під час аналізу подій 1635 р. – пояснити зв'язок між прагненням влади контролювати Запорожжя, спорудженням Кодака та виступом Івана Сулими. Такі завдання дозволяють уникнути спрощеної моделі, за якою кожне повстання пояснюється однаковим набором причин.

Наступним кроком має бути побудова причинно-наслідкових ланцюгів між різними подіями. Наприклад: Куруківська угода – обмеженість реєстру – збереження значного нереєстрового козацтва – повстання 1630 р.; або поразка повстання Павла Бута – посилення обмежень козацьких прав – «Ординація Війська Запорозького» – продовження боротьби 1638 р. Так учень працює вже не з однією подією, а з історичним процесом.

Третій блок становлять просторові й порівняльні завдання. Роботу з картою доцільно поєднати з аналізом масштабів козацького руху. На початковому рівні учні позначають райони поширення повстань Косинського та Наливайка, місця подій 1625, 1630 і 1637–1638 рр. На наступному етапі вони порівнюють територіальне охоплення виступів кінця XVI та 1620–1630-х рр. і формують висновок про зміни в географії руху. Окреме завдання може бути присвячене Кодацькій фортеці: за її місцем розташування на карті учні мають пояснити, чому вона могла бути засобом контролю над Запорожжям. Подібна робота спирається на вже наявні картографічні завдання підручників, але переводить їх від простого показу об'єкта до історичного пояснення [6, с. 107–113; 18, с. 71–77].

Порівняння окремих виступів доцільно здійснювати за єдиними критеріями: причини, привід, керівники, склад учасників, територія, основні події, результат і наслідки. Проте кінцевим результатом має бути не сама заповнена таблиця, а сформульований на її основі висновок. Наприклад, після зіставлення повстань Косинського й Наливайка учні визначають, у чому полягало розширення масштабу руху; після порівняння подій 1625 і 1630 рр. – чому обидва конфлікти завершилися угодами, але жодна з них не забезпечила тривалого врегулювання.

Четвертий блок системи пов'язаний із безпосередньою роботою з історичними джерелами. На початковому рівні доцільно пропонувати короткі адаптовані фрагменти з одним-двома запитаннями на вилучення інформації. Наступний рівень передбачає визначення автора, адресата, мети створення документа та позиції, яку він відображає. На завершальному рівні джерело використовується як доказ для відповіді на проблемне питання.

Для такої роботи придатним є, зокрема, універсал Карпа Скидана 1637 р., адресований козакам, отаманам та населенню міст і містечок. Після ознайомлення з його фрагментом учням можна запропонувати визначити, до яких груп зверталися керівники повстання та що це дозволяє сказати про прагнення розширити його соціальну базу [20, с. 421]. Завдання не вимагає від учня переказувати весь документ, а спрямовує його на отримання конкретного історичного висновку з джерела.

Іншу перспективу дає щоденник Симона Окозького, який відображає події 1638 р. з боку учасника урядового війська [21, с. 411]. Фрагмент цього джерела можна використати для визначення того, як противник оцінював чисельність, організованість і небезпеку козацьких сил. На складнішому рівні доцільно зіставити таке свідчення з викладом подій у підручнику та запропонувати учням визначити, яку інформацію підтверджують обидва тексти, а які оцінки залежать від позиції автора.

Саме залучення опублікованих історичних джерел є важливим доповненням до підручникового матеріалу. Воно дозволяє показати учневі

різницю між історичною подією, свідченням про неї та пізнішим навчальним викладом. При цьому для 8 класу недоцільно перевантажувати роботу великими текстами: достатнім є невеликий фрагмент, зміст якого безпосередньо пов'язаний із поставленим запитанням.

П'ятий блок утворюють проблемно-синтетичні завдання. Вони мають завершувати опрацювання окремого етапу або всієї теми та вимагати використання матеріалу кількох подій. Одним із центральних може бути питання: «Чому угоди між козацтвом і владою Речі Посполитої не забезпечували тривалого припинення конфліктів?». Для відповіді учень має звернутися щонайменше до Куруківської та Переяславської угод, проблеми реєстру й подальших виступів. Інше завдання може передбачати пояснення суперечності: «Чому влада Речі Посполитої прагнула обмежувати козацтво, але водночас регулярно залучала його до військової служби?». Така постановка питання поєднує матеріал про Сагайдачного з подіями 1620–1630-х рр.

Підсумкове завдання доцільно спрямувати на визначення змін і тягlosti в розвитку козацького руху. Учнім можна запропонувати сформулювати три положення: що протягом 1590–1630-х рр. у причинах конфліктів залишалося незмінним; що змінилося в масштабах і складі учасників; як змінювалися способи контролю козацтва з боку держави. Кожне положення має підтверджуватися не менше ніж одним конкретним історичним фактом. Це дозволяє оцінити не обсяг запам'ятованої інформації, а здатність учня використовувати її для історичного пояснення.

Доцільною є також диференціація завдань за характером пізнавальної діяльності. На базовому рівні учень установлює відповідність, послідовність, знаходить інформацію в тексті чи на карті. Аналітичний рівень передбачає порівняння, класифікацію причин, встановлення зв'язку між кількома подіями та аналіз джерела. Проблемно-синтетичний рівень вимагає самостійного формулювання й аргументації висновку. При цьому різні рівні не повинні

існувати як ізольовані набори вправ: наступне завдання має спиратися на результат попереднього.

Запропонована система не потребує відмови від завдань, уже вміщених у підручниках. Навпаки, їх доцільно використовувати як основу, доповнюючи тими компонентами, які необхідні для наскрізного опрацювання козацьких війн. Наприклад, таблиця за повстаннями з підручника І. Щупака та співавторів може стати основою для подальшого порівняльного висновку [18, с. 71–77], джерельні завдання підручника В. Власова та співавторів – моделлю для роботи з додатковими опублікованими документами [6, с. 91–98; 107–113], а групові та проблемні завдання підручника О. Гісема й О. Мартинюка – засобом організації обговорення результатів аналізу [7, с. 66–71].

Такий підхід дозволяє поєднати сильні сторони наявного навчально-методичного забезпечення з додатковим структуруванням матеріалу. Головною одиницею засвоєння стає не окреме повстання саме по собі, а історичний зв'язок: між причиною і наслідком, між рішенням влади та реакцією козацтва, між військовим конфліктом і наступною угодою, між змістом джерела й висновком, який на його підставі може сформулювати учень. Саме така організація відповідає програмній орієнтації на встановлення причин і наслідків, роботу з історичною інформацією та обґрунтування власних суджень [5, с. 85–87].

При цьому запропонована система є результатом змістово-методичного аналізу навчальної програми, трьох підручників та історичних джерел і не передбачає твердження про її експериментально доведену ефективність. Її доцільність визначається відповідністю програмним результатам, особливостям історичного матеріалу та виявленим можливостям і обмеженням підруничкового забезпечення. Практична реалізація цієї системи передбачає конкретизацію завдань відповідно до змісту окремих уроків, часу, відведеного на їх виконання, та рівня підготовленості учнів.

Отже, порівняльний аналіз навчально-методичного забезпечення показав, що чинні підручники містять достатній фактичний матеріал і

різноманітні засоби організації навчальної діяльності, однак потребують додаткового наскрізного структурування козацьких війн як взаємопов'язаного історичного процесу. Обґрунтована система завдань передбачає поступовий перехід від хронологічної та просторової орієнтації до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, порівняння, аналізу історичних джерел і самостійного аргументованого узагальнення. На цій основі в наступному підрозділі можуть бути конкретизовані методичні рекомендації та розробки уроків з вивчення козацьких війн учнями 8 класу.

3.3. Методичні рекомендації та розробки уроків

Результати аналізу навчальної програми та підручників дають підстави організовувати вивчення козацьких війн кінця XVI – першої половини XVII ст. як послідовне опрацювання взаємопов'язаних історичних подій. Учні мають не лише співвідносити повстання з датами та керівниками, а й простежувати причини повторного загострення конфлікту, зміни у становищі козацтва, реакцію влади Речі Посполитої та наслідки досягнутих угод. Такий підхід відповідає програмним вимогам щодо встановлення хронологічної послідовності, причин і наслідків подій, роботи з картою та історичною інформацією, формулювання аргументованих суджень [5, с. 85–87].

Доцільно використовувати єдину наскрізну хронологічну лінію, яка поступово доповнюється під час вивчення теми: 1591–1593 рр. – повстання Криштофа Косинського; 1594–1596 рр. – Северина Наливайка; 1625 р. – виступ Марка Жмайла та Куруківська угода; 1630 р. – повстання Тараса Федоровича; 1635 р. – зруйнування Кодака Іваном Сулимою; 1637 р. – повстання Павла Бута; 1638 р. – виступ Якова Острянина і Дмитра Гуні та запровадження «Ординації Війська Запорозького». Це дозволяє зменшити фактографічне навантаження і водночас показати етапність розвитку козацького руху.

Важливо поєднувати роботу з навчальним текстом із картою та історичними джерелами. Документ доцільно використовувати для розв'язання

конкретного пізнавального завдання: визначення позиції учасника подій, складу адресатів повстанського звернення, встановлення причин або підтвердження певного висновку. Для теми придатними є опубліковані універсали, листування й свідчення сучасників [20; 21]. Наприклад, універсал Карпа Скидана дає змогу простежити прагнення повстанського керівництва залучити до руху ширше коло населення [20, с. 421], а щоденник Симеона Окольського – зіставити цей погляд із баченням подій представником урядового табору [21, с. 403–416].

Порівняння повстань доцільно здійснювати за постійними критеріями: час, керівники, причини, учасники, територія, основні події, результати й наслідки. При цьому кінцевим результатом роботи має бути не заповнення таблиці саме по собі, а сформульований на її основі висновок. Така логіка відповідає сильним сторонам проаналізованих підручників і водночас забезпечує наскрізне поєднання матеріалу, якого окремим параграфам бракує [6, с. 91–118; 7, с. 55–71; 18, с. 61–79].

На основі цих положень розроблено три взаємопов'язані уроки. Перші два передбачають вивчення основного історичного матеріалу, третій – його систематизацію та узагальнення. Запропоновані матеріали можуть бути адаптовані відповідно до календарно-тематичного планування.

Урок 1. «Козацькі повстання кінця XVI ст.»

Мета: сформувати уявлення про причини, перебіг і результати повстань Криштофа Косинського та Северина Наливайка; навчити учнів порівнювати історичні події, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та працювати з картою.

Очікувані результати: учні визначають хронологічні межі повстань, співвідносять їх із керівниками, показують основні території поширення на карті, характеризують причини й результати та формулюють висновок про спільні й відмінні риси двох виступів.

Тип уроку: комбінований.

Таблиця 3.1.

Орієнтовна структура уроку «Козацькі повстання кінця XVI ст.»

Етап уроку	Час	Зміст і діяльність учнів
Актуалізація	5 хв	Запитання: Які зміни відбулися на українських землях після Люблінської унії? Чому зростала чисельність козацтва? У чому полягала проблема його правового становища?
Постановка проблеми	3 хв	Проблемне питання: «Чому локальні конфлікти наприкінці XVI ст. переросли у масштабні козацькі повстання?»
Повстання К. Косинського	10 хв	Визначення причин, приводу, території та основних подій. Робота з картою. Нанесення 1591–1593 рр. на хронологічну лінію [37, с. 25–26; 38, с. 211–212].
Повстання С. Наливайка	10 хв	Аналогічне опрацювання подій 1594–1596 рр. Визначення розширення території та складу учасників руху [37, с. 25–26; 39, с. 164–165].
Порівняння	12 хв	Заповнення порівняльної таблиці та формулювання спільних і відмінних рис повстань.
Узагальнення	5 хв	Відповідь на проблемне питання. Рефлексія: «Від повстання Косинського до повстання Наливайка козацький рух змінився тим, що...».

Основним дидактичним матеріалом уроку є порівняльна таблиця, частину якої учні заповнюють у процесі вивчення матеріалу.

Таблиця 3.2

Порівняння повстань Криштофа Косинського та Северина Наливайка

Критерій	Повстання К. Косинського	Повстання С. Наливайка
Час	1591–1593 рр.	1594–1596 рр.
Керівник	Криштоф Косинський	Северин Наливайко
Основні причини	визначають учні	визначають учні
Безпосередній привід	визначають учні	визначають учні

Учасники	визначають учні	визначають учні
Територія	визначають учні	визначають учні
Результат	визначають учні	визначають учні
Наслідки	визначають учні	визначають учні

Після заповнення таблиці учні відповідають на питання: «Що змінилося в козацькому русі від повстання Косинського до повстання Наливайка?» Відповідь має містити не менше двох конкретних ознак. Основою для перевірки результатів роботи є дослідження С. Леп'явка [37, с. 25–26; 38, с. 211–212; 39, с. 164–165].

Урок 2. «Козацькі повстання 1620–1630-х рр.»

Мета: простежити розвиток козацько-польського протистояння у 1625–1638 рр.; встановити зв'язок між повстаннями, угодами та заходами державної влади; удосконалювати вміння працювати з історичними джерелами й визначати причинно-наслідкові зв'язки.

Очікувані результати: учні співвідносять події 1625, 1630, 1635, 1637 і 1638 рр. з їхніми керівниками, пояснюють значення Куруківської угоди, Кодацької фортеці та «Ординації Війська Запорозького», визначають причини повторюваності конфліктів.

Тип уроку: комбінований.

Таблиця 3.3

Орієнтовна структура уроку «Козацькі повстання 1620–1630-х рр.»

Етап уроку	Час	Зміст і діяльність учнів
Актуалізація	4 хв	Чому поразка повстань 1590-х рр. не припинила козацького руху? Яке значення мала проблема реєстрового й нереєстрового козацтва?
Постановка проблеми	3 хв	«Чому угоди між козацтвом і владою Речі Посполитої не забезпечували тривалого припинення конфліктів?»

Події 1625 і 1630 рр.	12 хв	Марко Жмайло, Куруківська угода; Тарас Федорович, Переяславська угода. Порівняння причин і результатів [46, с. 529–530; 49, с. 278–279].
Кодак і виступ І. Сулими	7 хв	Робота з картою: пояснити значення розташування фортеці. Встановити зв'язок «контроль над Запорозжям – Кодак – виступ Сулими» [19, с. 40–41].
Повстання 1637–1638 рр.	12 хв	Павло Бут, Яків Острянин, Дмитро Гуня. Робота з фрагментами історичних джерел [20, с. 421; 21, с. 403–416].
Узагальнення	7 хв	Завершення наскрізної таблиці. Відповідь на проблемне питання з двома історичними аргументами.

Упродовж уроку учні заповнюють узагальнювальну таблицю. Частину опорної інформації подано заздалегідь, решту визначають самостійно.

Таблиця 3.4

Козацькі виступи 1625–1638 рр.

Рік	Керівник	Причини / проблема	Основна подія	Результат
1625	Марко Жмайло	визначають учні	Куруківська угода	визначають учні
1630	Тарас Федорович	визначають учні	Переяславська кампанія	визначають учні
1635	Іван Сулима	визначають учні	Зруйнування Кодака	визначають учні

1637	Павло Бут (Павлюк)	визначають учні	Битва під Кумейками	визначають учні
1638	Яків Острянин, Дмитро Гуня	визначають учні	Жовнин, Старець	«Ординація Війська Запорозького», посилення контролю

Під час роботи з подіями 1637 р. учням пропонується скорочений фрагмент універсалу Карпа Скидана. Завдання: визначити адресатів документа та пояснити, що це свідчить про соціальну базу повстання [20, с. 421].

Для подій 1638 р. використовується невеликий фрагмент щоденника Симеона Окозького. Учні визначають, представником якої сторони був автор, які відомості він повідомляє про козацьке військо та чому його оцінки потребують критичного сприйняття [21, с. 403–416]. Для учнів із вищим рівнем підготовки доцільно запропонувати зіставити позицію Окозького з козацьким документом.

Після завершення таблиці учні будують причинно-наслідковий ланцюг: обмеження реєстру – збереження нереєстрового козацтва – новий виступ – компроміс – невирішені суперечності – нове повстання – посилення державного контролю.

Підсумкове питання: «Чому Куруківська та Переяславська угоди лише тимчасово припиняли протистояння?» Відповідь має містити щонайменше два аргументи, підтверджені конкретними подіями.

Урок 3. Узагальнення «Козацькі війни кінця XVI – першої половини XVII ст.»

Узагальнювальне заняття спрямоване на поєднання матеріалу, який у підручниках розподілений між кількома параграфами [6, с. 91–118; 7, с. 55–71; 18, с. 61–79]. Його основним завданням є не повторне відтворення всіх дат і прізвищ, а визначення змін і тяглості в розвитку козацького руху.

Мета: систематизувати знання про козацькі війни 1590–1630-х рр.; установити взаємозв'язок між окремими етапами руху; сформувати підсумкове уявлення про зміни у становищі, організації та вимогах козацтва.

Очікувані результати: учні відновлюють хронологічну послідовність ключових подій, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, порівнюють окремі етапи руху та аргументують підсумкові висновки.

Таблиця 3.5

Орієнтовна структура узагальнювального уроку

Етап	Час	Завдання
Хронологічне відновлення	7 хв	Розташувати картки з подіями 1591–1638 рр. у правильній послідовності та співвіднести їх із керівниками.
Робота з картою	7 хв	Позначити основні райони виступів і визначити, як змінювався їх територіальний масштаб.
Причинно-наслідкові зв'язки	10 хв	Об'єднати події в логічні пари або ланцюги: «Куруківська угода – ... – повстання 1630 р.»; «Кодак – ...»; «повстання 1637 р. – ... – події 1638 р.».
«Зміни і тяглість»	12 хв	Заповнити узагальнювальну таблицю та підтвердити кожне твердження історичним прикладом.
Підсумкова аргументація	9 хв	Відповісти: «Як змінився козацький рух від повстання Косинського до подій 1638 р.?» Навести не менше трьох аргументів.

Для завершального узагальнення використовується таблиця «Зміни і тяглість».

Таблиця 3.6

Зміни і тяглість у розвитку козацького руху

Критерій	Що залишалося сталим	Що змінювалося
----------	----------------------	----------------

Причини протистояння	визначають учні	визначають учні
Склад учасників	визначають учні	визначають учні
Масштаби руху	визначають учні	визначають учні
Вимоги козацтва	визначають учні	визначають учні
Політика влади Речі Посполитої	визначають учні	визначають учні
Форми боротьби і компромісу	визначають учні	визначають учні

Кожний висновок у таблиці учні мають підтвердити конкретною подією. Наприклад, недостатньо зазначити, що влада посилювала контроль над козацтвом; необхідно назвати Куруківську угоду, спорудження Кодака або «Ординацію Війська Запорозького». Це переводить роботу від загального судження до його історичного обґрунтування.

Диференціація здійснюється без зміни основного змісту завдань. Учням, які потребують підтримки, можна надати частково заповнені таблиці, перелік дат, діячів або причин для вибору. Учні з вищим рівнем підготовки самостійно формулюють причинно-наслідкові зв'язки, порівнюють джерела та аргументують проблемні висновки.

Оцінювання залежить від характеру виконаної роботи. У хронологічних і картографічних завданнях враховується правильність встановлених відповідностей, під час аналізу джерела – уміння вилучити необхідну інформацію та сформулювати на її основі висновок, у порівняльних і проблемних завданнях – обґрунтованість судження конкретними історичними фактами.

Запропоновані матеріали можуть використовуватися цілісно або інтегруватися в уроки, передбачені календарно-тематичним плануванням. Вони не замінюють підручник, а доповнюють його там, де необхідно поєднати матеріал кількох параграфів, організувати порівняння, роботу з історичним джерелом або наскрізне встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Отже, запропоновані розробки конкретизують обґрунтовану систему навчальних завдань і забезпечують послідовний перехід від засвоєння основних фактів до порівняння, аналізу джерел та самостійного пояснення історичних зв'язків. Наскрізнi хронологічні й порівняльні таблиці дають можливість структурувати значний фактичний матеріал і спрямувати увагу учнів на зміни та тяглість у розвитку козацького руху.

Таким чином, методичне опрацювання козацьких війн у 8 класі доцільно будувати на цілісному представленні подій, систематичному встановленні причинно-наслідкових і просторово-хронологічних зв'язків, порівнянні окремих виступів та роботі з історичними джерелами. Розроблена система передбачає поступове ускладнення діяльності учнів: від хронологічної й просторової орієнтації до порівняння, аналізу документів, побудови причинно-наслідкових зв'язків і аргументованого узагальнення.

ВИСНОВКИ

Козацькі війни 1591–1638 рр. у шкільному курсі історії України доцільно розглядати не як послідовність окремих повстань, а як взаємопов'язаний процес розвитку козацького руху та його відносин із владою Речі Посполитої. Саме така логіка стала основою для визначення змісту, методичних підходів і навчальних завдань, запропонованих у роботі для опрацювання теми учнями 8 класу.

Історіографія українського козацтва пройшла тривалий шлях від класичних узагальнювальних праць до сучасних спеціальних досліджень, у яких козацькі виступи розглядаються в ширшому контексті формування козацтва як окремої військово-соціальної верстви, розвитку станових відносин, соціально-економічних змін, політики Речі Посполитої та особливостей ранньомодерного суспільства. Це дозволяє відійти від одновимірного трактування подій виключно як селянсько-козацької антифеодальної боротьби та враховувати поєднання станових, соціальних, політичних, військових і релігійних чинників.

Доцільним є розмежування понять «повстання» і «козацькі війни». Перше характеризує конкретні збройні виступи під проводом окремих керівників, тоді як друге дає можливість розглядати події 1591–1638 рр. як триваліший процес козацько-польського протистояння. Такий підхід найбільшою мірою відповідає логіці досліджуваного матеріалу, оскільки окремі конфлікти були пов'язані спільними проблемами правового становища козацтва, реєстру, землеволодіння, самоврядування та державного контролю.

Джерельна база дозволяє зіставляти наративні свідчення сучасників із актовими документами, універсалами, угодами та листуванням. Їх комплексне використання дає можливість не тільки реконструювати перебіг подій, а й простежувати позиції різних сторін конфлікту та критично оцінювати характер наявних свідчень.

Окрему групу джерел становлять нормативні документи, навчальні програми та підручники. Встановлено, що для звичайного 8 класу у 2024/2025 навчальному році безпосередню основу навчання продовжували становити нормативні документи та програма попереднього покоління, тоді як новий Державний стандарт базової середньої освіти, модельні програми й оновлені підходи до оцінювання відображали поступовий перехід до нової моделі історичної освіти. Водночас і чинна, і перспективна нормативно-методична база орієнтують навчання на розуміння причин і наслідків, роботу з історичною інформацією, хронологією та простором, формулювання обґрунтованих суджень.

Козацькі війни 1591–1638 рр. становили тривалий і внутрішньо пов'язаний процес загострення відносин між козацтвом та владними структурами Речі Посполитої. Його передумови сформувалися внаслідок поступового становлення козацтва як окремої військово-соціальної верстви, поширення магнатського землеволодіння, змін у становищі селянства та міщанства, розвитку козацтва й прагнення держави контролювати чисельність і діяльність козацької спільноти. Водночас Річ Посполита постійно потребувала козацької військової сили, що створювало суперечність між необхідністю залучати козаків до воєнних кампаній і намаганням після їх завершення обмежувати коло осіб, які користувалися козацькими правами.

Повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка стали першими масштабними проявами цієї суперечності. Виступ Косинського розпочався з конкретного земельного конфлікту, але швидко вийшов за його межі й продемонстрував здатність козацтва до значної військової мобілізації. Повстання Наливайка охопило ширшу територію та залучило до боротьби значно більше представників селянства й міщанства. Події 1590-х рр. засвідчили перехід від локальних конфліктів до масштабнішого козацького руху, хоча його учасники ще не мали єдиної політичної програми.

На початку XVII ст. відкриті виступи тимчасово поступилися складнішій системі військової співпраці та переговорів. Участь козаків у

міжнародних кампаніях сприяла зростанню їх чисельності, військового досвіду й суспільного авторитету. Політика Петра Конашевича-Сагайдачного демонструвала можливість поєднання служби Речі Посполитій із відстоюванням козацьких інтересів. Проте угоди не усували фундаментальної суперечності між обмеженим реєстром і значно ширшим колом населення, яке вважало себе козаками або прагнуло набути козацького статусу.

Повстання Марка Жмайла 1625 р. і Тараса Федоровича 1630 р. стали новим етапом протистояння. Куруківська та Переяславська угоди забезпечували тимчасове врегулювання і певні поступки реєстровому козацтву, але не вирішували становища нереєстровців. Унаслідок цього кожний новий компроміс містив передумови наступного конфлікту.

У середині 1630-х рр. уряд перейшов до жорсткіших засобів контролю. Спорудження Кодацької фортеці та її зруйнування загоном Івана Сулими продемонстрували гостроту суперечностей навколо контролю над Запорозжям. Повстання Павла Бута 1637 р., Якова Острянина і Дмитра Гуні 1638 р. стали кульмінацією цього етапу боротьби. Їхня поразка та запровадження «Ординації Війська Запорозького» посилили адміністративний контроль над реєстровим козацтвом і тимчасово припинили великі відкриті виступи, однак не ліквідували причин протистояння.

Отже, історичне значення подій 1591–1638 рр. полягає не лише в результатах окремих повстань. Протягом цього періоду зміцнювалася військова організація козацтва, накопичувався досвід політичної взаємодії з державною владою, розширювалася соціальна база руху, формувалися стійкі уявлення про козацькі права та вольності. Водночас не слід розглядати ці виступи як наперед визначені етапи Національно-визвольної війни середини XVII ст.: конкретні причини, вимоги та склад учасників змінювалися відповідно до історичних обставин.

Головною методичною складністю вивчення козацьких війн у 8 класі є необхідність поєднати значний фактографічний матеріал у цілісну систему історичних зв'язків. Велика кількість близьких за часом подій, персоналій,

географічних назв та угод створює ризик перетворення теми на механічне запам'ятовування дат і прізвищ. Тому основним принципом навчального структурування має бути перехід від окремої події до розуміння процесу.

Для цього доцільно поєднувати хронологічну й просторову орієнтацію з порівнянням повстань, установленням причин і наслідків та роботою з історичними джерелами. Хронологічна лінія має не лише фіксувати дати, а й показувати чергування виступів, угод, нових обмежень і наступних конфліктів. Робота з картою повинна використовуватися для пояснення масштабів руху, напрямів дій повстанців і значення окремих географічних об'єктів. Порівняння за сталими критеріями дозволяє виявляти спільні та відмінні риси повстань і простежувати зміни в характері козацького руху.

Важливою складовою є робота з історичними джерелами. Для учнів 8 класу доцільні невеликі, змістовно доступні фрагменти, робота з якими має конкретну пізнавальну мету: отримати інформацію, визначити позицію автора, зіставити свідчення або використати документ для обґрунтування висновку. Це дозволяє показати відмінність між самою історичною подією, її відображенням у джерелі та пізнішою інтерпретацією.

Порівняльний аналіз трьох підручників з історії України для 8 класу показав, що кожен із них забезпечує необхідний програмний зміст і містить різноманітний дидактичний апарат. В одному виданні більш виразно представлена робота з документальними матеріалами, в іншому – компактне структурування та систематизація змісту, у третьому – практичні, проблемні й творчі завдання, інтегровані безпосередньо в навчальний текст. Водночас спільною особливістю є розподіл матеріалу про козацькі війни між кількома параграфами. Це ускладнює наскрізне простеження розвитку подій від повстань кінця XVI ст. до 1638 р. і зумовлює потребу в додатковому узагальненні.

Встановлено також, що готові пояснення причин, результатів і значення подій, які закономірно містяться в підруниковому тексті, доцільно доповнювати завданнями, у яких учень самостійно проходить шлях від факту

або джерела до висновку. Тому навчально-методичне забезпечення не потребує заміни, а має бути доповнене системою наскрізних завдань, що об'єднують матеріал кількох параграфів.

На основі проведеного аналізу обґрунтовано систему навчальних завдань і розроблено методичні рекомендації та три взаємопов'язані уроки. Система побудована за принципом поступового ускладнення навчальної діяльності: від орієнтації у фактичному матеріалі до його аналізу, порівняння та самостійного аргументованого узагальнення.

Початковий рівень передбачає встановлення хронологічної послідовності, співвіднесення діяча з подією, визначення території на карті та вилучення необхідної інформації з навчального тексту. На наступному етапі учні порівнюють повстання за єдиними критеріями, розрізняють передумови, причини, приводи та наслідки, будують причинно-наслідкові зв'язки й аналізують історичні документи. Завершальний рівень передбачає використання матеріалу кількох подій для відповіді на проблемне питання, визначення змін і тяглості та аргументованого формулювання власного висновку.

Запропоновані таблиці виконують не лише функцію систематизації фактичного матеріалу. Порівняння повстань Криштофа Косинського та Северина Наливайка дає можливість учням самостійно встановити розширення території та соціальної бази руху. Наскрізне зіставлення подій 1625–1638 рр. дозволяє простежити повторюваний механізм взаємин між владою й козацтвом: загострення конфлікту, збройний виступ, досягнення компромісу, збереження невирішених суперечностей і нове протистояння. Підсумкова робота за категоріями «зміни» і «тяглість» спрямовує учнів на узагальнення всього періоду.

Розробки двох тематичних і одного узагальнювального уроку конкретизують запропоновану систему. Перший урок спрямований на порівняльне вивчення повстань кінця XVI ст.; другий – на встановлення зв'язків між виступами, угодами та урядовими заходами у 1625–1638 рр.;

третій – на цілісне узагальнення козацьких війн досліджуваного періоду. Наскрізне використання хронології, карти, порівняльних таблиць, історичних документів і проблемних питань дозволяє зосередити навчальну діяльність на поясненні історичних зв'язків.

Практична цінність запропонованих матеріалів полягає в можливості їх використання в межах звичайного вивчення теми «Українське козацтво» без створення окремого навчального курсу або істотного збільшення навчального часу. Учитель може застосовувати систему цілісно або використовувати окремі таблиці, джерельні й проблемні завдання залежно від календарно-тематичного планування та рівня підготовленості класу. При цьому розроблена система є результатом змістово-методичного аналізу й педагогічного проєктування; її експериментальна ефективність у межах цієї роботи не перевірялася.

Таким чином, поставленої мети досягнуто шляхом поєднання історичного аналізу козацьких війн 1591–1638 рр. з дослідженням способів представлення та опрацювання цього матеріалу у шкільному курсі. Ключовим методичним результатом є обґрунтування переходу від фрагментарного вивчення окремих повстань до їх наскрізного розгляду як взаємопов'язаних етапів розвитку козацького руху. Такий підхід дає можливість організувати роботу учнів навколо встановлення причин і наслідків, порівняння, аналізу історичних джерел, визначення змін і тяглості та аргументованого пояснення історичних подій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Нормативно-правові та навчально-методичні джерела

1. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році : додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 30.08.2024 № 1.1/15776-24. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf>

2. Історія України. 7–9 класи : модельна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти / О. В. Бурлака, О. В. Желіба, В. А. Павловська-Кравчук, О. А. Худобець, Б. В. Черкас, І. Я. Щупак. Київ, 2023. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>

3. Історія України. 7–9 класи : модельна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, В. І. Бойко, Я. Л. Василенко, В. М. Даниленко, О. О. Мартинюк, О. Е. Охредько, О. М. Сирцова, Т. Д. Тарасюк. Київ, 2023. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>

4. Історія України. 7–9 класи : модельна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Н. М. Гупан, Ю. Б. Малієнко, Г. В. Серова. Київ, 2023. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>

5. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи : навчальна програма для закладів загальної середньої освіти : затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 № 698. Київ, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-6-9-klasiv>

6. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2021. 256 с. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/pidruchnyky-8klas-2021/4-istoria-Ukr-8kl/Istoria-Ukrainy-8kl-Vlasov.pdf>

7. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2021. 192 с.

8. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/898-2020-%D0%BF>

9. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011-%D0%BF>

10. Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 30.07.2024 № 1072. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-kontseptualnykh-zasad-reformuvannia-istorychnoi-osvity-v-systemi-zahalnoi-serednoi-osvity>

11. Про затвердження Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 13.04.2011 № 329. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0566-11>

12. Про затвердження переліків підручників для 8 класу закладів загальної середньої освіти, що можуть друкуватися та повторно видаватися у 2021 році за кошти державного бюджету : наказ Міністерства освіти і науки України від 27.04.2021 № 474. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0474729-21>

13. Про затвердження рекомендацій щодо оцінювання результатів навчання : наказ Міністерства освіти і науки України від 02.08.2024 № 1093. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v1093729-24>

14. Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.2021 № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0235729-21>

15. Про затвердження типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти II ступеня : наказ Міністерства освіти і науки України від 20.04.2018 № 405. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0405729-18>

16. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>

17. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>

18. Щупак І. Я., Черкас Б. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Кронгауз В. О., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Оріон, 2021. 224 с.

Опубліковані історичні джерела

19. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ : Наукова думка, 1990. 256 с. URL: <https://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>

20. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упоряд.: В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. 608 с.

21. Коли земля стогнала: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / редкол.: В. А. Смолій (голова), О. І. Гуржій ; упоряд. і авт. передм. В. О. Щербак. Київ : Україна, 1995. 432 с.

22. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. : збірник документів і матеріалів / упоряд.: Г. В. Боряк, К. А. Віслобоков, Т. Ю. Гирич та ін. ; редкол.: М. Г. Крикун (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 534 с.

23. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі, з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / пер. з фр. Ю. Назаренка. Київ : Томіріс, 1993. 224 с. URL: <https://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm>

Література

24. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. Київ : Видавець ПП Наталія Брехуненко, 2007. 64 с.

25. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі. Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 52–67.

26. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.

27. Горобець В. М. Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи. 1578–1616. Київ : Кріон, 2010. 192 с.

28. Горобець В. М. Україна: козацькі війни, 1618–1638. Київ : Кріон, 2011. 267 с.

29. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. Київ : Наукова думка, 1995. 628 с. URL: <https://litopys.org.ua/hrushrus/iur7.htm>

30. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 8 : Роки 1626–1650. Київ : Наукова думка, 1995. 856 с. URL: <https://litopys.org.ua/hrushrus/iur8.htm>

31. Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ : Україна, 2004. 192 с.

32. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. Т. 1 : До половини XVII століття. 2-ге вид., репринт. Київ : Глобус, 1992. 238 с.

33. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : у 2 т. Т. 1 / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. 696 с.

34. Іван Михайлович Сулима. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Михайлович_Сулима
35. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 1 / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. ; НАН України, Інститут історії України, Науково-дослідний інститут козацтва. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 800 с.
36. Історія українського селянства : нариси : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2006. 632 с.
37. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 286 с.
38. Леп'явко С. А. Косинського повстання 1591–1593. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 5 : Кон–Кю. С. 211–212. URL: <https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
39. Леп'явко С. А. Наливайка повстання 1594–1596. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл–О. С. 164–165. URL: <https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
40. Марко Жмайло. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Марко_Жмайло
41. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
42. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : метод. посіб. Київ : КОНВІ ПРИНТ, 2018. 208 с. URL: <https://undip.org.ua/library/kompetentnisno-orientovana-metodyka-navchannia-istorii-v-osnovniy-shkoli-metodychnyy-posibnyk/>
43. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/3731/>

44. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 296 с.
45. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / наук. ред. Л. Зашкільняк. Київ : Критика, 2015. 376 с.
46. Щербак В. О. Куруківська угода 1625. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 5 : Кон–Кю. С. 529–530. URL: <https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
47. Щербак В. О. Павлюка повстання 1637. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8 : Па–Прик. С. 17. URL: <https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
48. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : КМ Academia, 2000. 300 с.
49. Щербак В. О. Федоровича повстання 1630. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 278–279. URL: <https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
50. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Львів : Світ, 1990–1992.
51. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.